

**T. C
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**KÂTİP ÇELEBİ’NİN DÜSTÛRÜ’L-AMEL Lİ-ISLÂHİ’L-HALEL
VE DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA’NIN NESÂYİHÜ’L-
VÜZERÂ VE’L-ÜMERÂ ADLI ESERLERİNE GÖRE OSMANLI
YÖNETİM ANLAYIŞI VE TOPLUM DÜZENİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

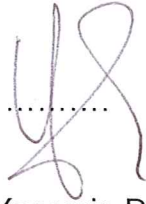
**Hazırlayan
Almila Gökçe ÖZCAN**

**Tez Danışmanı
Yrd. Doç.Dr. Emine ERDOĞAN**

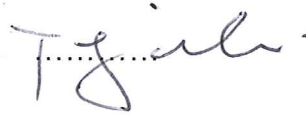
Ankara-2008

ONAY

Almıla Gökçe ÖZCAN tarafından hazırlanan [Kâtip Çelebi'nin Düstûrû'l-Amel li-İslâhî'l-Halel ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ Adlı Eserlerine Göre Osmanlı Yönetim Anlayışı ve Toplum Düzeni], başlıklı bu çalışma [19.11.2008] tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından [Tarih Anabilim Dalı/Yeniçağ Tarihi] dalında [Yüksek Lisans Tezi] olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Yasemin DEMİRCAN (Başkan)

Doç. Dr. Tufan GÜNDÜZ

.....

Yrd. Doç. Dr. Emine ERDOĞAN (Danışman)

ÖNSÖZ

Toplumların bir nevi “hafızası” olan tarih, elde edilen tecrübelerin yeni nesillere aktarılmasını sağlayan bir köprüdür. Bu yönüyle tarih durağan yada ölü bir geçmiş değil, aksine canlı bir süreçtir. Geçmişte yaşananların yani tecrübelerin değerlendirilmesi geleceğe ışık tutacak mahiyettedir. Ancak, geçmişte yaşanan olaylardan tam anlamıyla faydalanabilmek için olayların yaşandığı dönemin, özellikle de dönemin zihniyetinin bilinmesi gerekmektedir.

Osmanlı Devleti, büyük bir gelişme göstererek döneminin büyük bir gücü haline gelmiştir. Ancak, XVI. yüzyıldan itibaren devlet kurumlarında sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu sorunlara çare bulmak amacıyla bizzat devlet adamları tarafından “siyasetnâme” veya “ıslahatnâme” adı verilen eserler kaleme alınmıştır. Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa da bu sorunlar karşısında çareler aramış ve bu amaçla yönetim ve toplum ile ilgili görüşlerini anlatan eserlerini kaleme almışlardır.

Islahatnâme tarzı eserleri incelenmesi, Osmanlı kurumlarının oluşmasını sağlayan düşüncenin yani Osmanlı zihniyetinin anlaşılmasında önemli bilgiler elde edilmesini sağlayacaktır.

Bu tez çalışmasının amacı da yaşadıkları devrin iki önemli ismi olan Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeni ile ilgili görüşlerini ortaya koymak ve yüzyıllara göre Osmanlı zihniyetinin değişimini izlemektir.

Bu çalışma sırasında bana yol gösteren tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Emine ERDOĞAN’a yardımları için teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR.....	iv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂTİP ÇELEBİ VE DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA’NIN HAYATI VE ESERLERİ

I.Kâtip Çelebi’nin Hayatı ve Eserleri.....	19
A. Hayatı.....	19
B. Eserleri.....	25
II. Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın Hayatı ve Eserleri	38
A. Hayatı.....	38
B. Eserleri.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI YÖNETİM ANLAYIŞI VE TOPLUM DÜZENİ

I. Osmanlı Yönetim Anlayışı	49
A. Adâlet	49
B.Adâlet Dairesi.....	51

II. Osmanlı Toplum Düzeni.....	52
A.Askerî Sınıf	53
B.Reâya	59
C.Erkân-ı Erbaâ.....	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÂTİP ÇELEBİ’NİN “DÜSTÛRÜ’L-AMEL Lİ-ISLÂHİ’L-HALEL” VE DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA’NIN “NESÂYİHÜ’L-VÜZERÂ VE’L- ÜMERÂ” ADLI ESERLERİNE GÖRE OSMANLI YÖNETİM ANLAYIŞI VE TOPLUM DÜZENİ

I.Osmanlı Yönetim Anlayışı.....	73
A. Devlet Anlayışı.....	73
B. Adâlet Dairesi.....	74
C. Emaneti Ehline Vermek.....	75
D. Rüşvet.....	81
E. Tımar Sistemi.....	82
II. Osmanlı Toplum Düzeni.....	87
A. Reâya.....	87
B. Erkân-ı Erbaâ	92
III. Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın Osmanlı Yönetim Anlayışı ve Toplum Düzeninde Görülen Sorunların Çözümü İçin Önerileri.....	96
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA.....	104
TÜRKÇE ÖZET.....	109
İNGİLİZCE ÖZET.....	110

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
H.	: Hicri
nr.	: Numara
öl.	: Ölümü
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ty.	: Tarih yok
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
vs.	: ve saire

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin 1300-1600 yılları arasındaki dönemi tarihçiler tarafından "Klâsik Çağ" olarak kabul edilmektedir. Osmanlı "Klâsik Çağı"nın iki temel kurumu kul ve tımar sistemleriydi. Devletin askerî ve politik düzenini, vergi sistemi ve toprak kullanma şeklini tanımlayan kul ve tımar sistemleri, devletin bütün politik ve toplumsal yapısını belirliyordu. Ancak, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin bu iki temel kurumunda görülmeye başlanan bozulmalar, devlet düzeni ve toplum yapısını da olumsuz olarak etkilemiştir.¹

Osmanlı klâsik düzeninde yaşanan bozulmaları ilk fark eden ve çözüm aramaya başlayanlar bizzat devlet adamları oldu. Devlet adamları bozuklukların giderilmesi için yapılmasını gerekli gördükleri hususları anlatan raporlar yazdılar. Devlet adamlarının yazdıkları bu raporlara "siyasetnâme" veya "ıslahatnâme" adı verilmektedir. Osmanlı Devleti'nde görülen bozuklukların düzeltilmesi için yazılan bu eserlerde klâsik dönem Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeninin temel kavram ve ilkelerini bulmak mümkündür. Osmanlı ıslahatnâme yazarları Osmanlı Devleti'nde görülen bozuklukların çözümünü "Klâsik Çağ"a dönülmesinde bulmuşlardır. Bu anlayışa göre yapılması gereken "Klâsik Çağ'da uygulanan kavram ve ilkelerin tekrar uygulanmaya başlanmasıdır. Bu kavramlar adâlet, adâlet dâiresi, erkân-ı erbaâ kavramları, ilkeler ise emanetleri ehline vermek, reâyaya iyi davranmaktır.

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa da hizmetinde bulundukları, sayesinde rahat yaşadıkları devlete borçlarını ödemek ve tecrübelerini yeni nesillere aktarmak amacıyla raporlar kaleme almışlardır. Yetiştikleri ortama uygun olarak kaleme aldıkları bu eserlerinde devlet, devlet adamları, hakkındaki görüşlerini açıklamışlar, diğer ıslahatnâme yazarları gibi temel kavram ve ilkelere yer vermişlerdir.

¹ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600**, çev. Ruşen Sezer, 7. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s.52.

Osmanlı kurumlarını anlamak için bu kurumların ortaya çıkmasını sağlayan zihniyeti anlamak ve değerlendirmek lâzımdır. Bu açıdan ıslahatnâme türünde yazılan eserler, önemli birer kaynak niteliğindedir. Bu çalışmamızda bu düşünce doğrultusunda Kâtip Çelebi'nin "Düsturü'l-Amel li-İslâhi'l-Halel" ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın "Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ" adlı eserleri temel alınarak Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzenini oluşturan zihniyet yapısı incelenmeye çalışılmıştır.

Bu amaçla hazırlanan çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın hayatı ve eserleri hakkında, ikinci bölümde Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkında genel olarak bilgi verilecektir. Üçüncü bölümde ise, Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkındaki görüşleri çalışmada ana kaynak olarak seçilen "Düsturü'l-Amel li-İslâhi'l-Halel" ve "Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ" adlı eserleri doğrultusunda incelenecektir.

Kâtip Çelebi'nin "Düsturü'l-Amel li-İslâhi'l-Halel" adlı eseri Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde (no. 4075) bulunan nüsha, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın "Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ" adlı eseri ise Esad Efendi Kütüphanesi'nde (no.1830) bulunan nüsha esas alınarak incelenmiştir. Ayrıca, ıslahatnâmeler ve Osmanlı yönetimi ve toplumu hakkında yazılan telif ve tetkik eserlerden istifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti XIV. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonlarına kadar en güçlü olduğu, en geniş sınırlara ulaştığı "Klâsik Devri"ni yaşamış, ıslahatnâme yazarları, bu dönemde devlet düzeni ve toplum yapısının en mükemmel seviyesinde olduğunu kabul etmiştir. Ancak XVI. yüzyılın sonlarında klâsik Osmanlı düzeni ve toplum yapısında bir takım değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. Osmanlı devlet düzeni ve toplum yapısındaki bu değişiklikleri ilk fark edenler Osmanlı devlet adamları olmuştur. Bu değişiklikleri

bozulma/çözölme olarak yorumlayan devlet adamları, bu probleme dikkat çekmek ve çözüm yollarını göstermek amacıyla raporlar hazırlamışlardır.²

Devlet adamlarının hazırladıkları bu raporlara siyasetnâme, nasihatnâme, ıslahatnâme, ıslahat risalesi, ıslahat layihası gibi isimler verilmiştir. Osmanlı döneminin, özellikle XVI. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan yönetim meselelerinin ürünü olan bu eserler, siyasetnâme geleneğinin yeni bir türüdür. Temelleri İslâm tarihinin ilk yıllarına kadar uzanan siyasetnâme geleneği Osmanlılar döneminde de büyük ilgi görmüş, türün ilk örnekleri ve İslâm düşünce tarihinin ünlü simalarının eserleri Osmanlı Türkçe'sine kazandırılmış ve yeni eserler de telif edilmiştir.³

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, devlet yönetiminde ve kamu bürokrasisinde görülen bozulma temayülleri ve aksaklıklar bu eserlerin sayısında ciddi artışlar yaşanmasına sebep olmuş, değişik anlayış, üslup ve muhtevada zengin bir literatür ve yeni bir tür oluşmuş, bu sahada XVII-XVIII. yüzyıllarda bir kısmı anonim mükemmel örnekler ortaya konulmuştur. Bunda yazarların gözlem, tecrübe ve birikimlerini güçlü bir şekilde eserlerine yansıtmaları etkili olmuştur.⁴

Islahatnâme yazarlarının, güncel konuları işlemeleri, direkt olarak ve güncel gözlemlerle Osmanlı kurumlarıyla ilgilenmeleri, ıslahatnâmelerin geleneksel siyasetnâme yazınından farklı olmasına yol açmıştır. Islahatnâme yazarları yaşadıkları dönemin meselelerine dikkat çekmek ve çözüm üretmek amacıyla kaleme aldıkları eserlerinde, zaman zaman köşe yazıyormuş gibi günceldirler.⁵

Islahatnâmelerin farklılığında yazarların, çağın olaylarına tanıklık etmeleri, tarihî tecrübe ve geleneği dikkate alarak, kendi birikim ve gözlemlerini eserlerine yansıtmaları önemli rol oynamıştır. "Uygulamalı siyaset düşüncesi" denilebilecek bu türde eser veren İslâmî kültürler

² Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler" **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, cilt 1, sayı 2, 2003, s. 300.

³ Yılmaz, **a.g.m.**, 300.

⁴ Coşkun Yılmaz, "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", **Osmanlı**, IV.cilt, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.70.

⁵ Cemal Kafadar, "Osmanlı Siyasi Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, İstanbul, 2001, s.27.

arasında, kendi çağlarıyla ve kendi güncel gerçekleriyle uğraşmak açısından, özellikle karşılaştırmaya nicelik ögesi de katılırsa, Osmanlıların bir benzeri yoktur. Osmanlılar, siyasetnâme türüne yenilik getirmiş olup bu eserler, Osmanlı siyaset edebiyatının kendisine özgü türlerinden biridir.⁶

Islahatnâmeler, geleneksel siyasetnâmelerde açıklanan devlet ve toplum anlayışını temel almalarına, görüşlerini desteklemek için benzer tarihî olayları, ayet, hadis ve vecizeleri kullanmış olmalarına rağmen siyasetnâmeler ile aralarında temel bir fark bulunmaktadır. Siyasetnâmelerde nazari olaylar ele alınırken ıslahatnâmelerde devlet ve toplum yapısında görülen bozuklukların nasıl düzeltilebileceği konusuna önem verilmekteydi. Siyasetnâmelerden farklı bir diğer özellikleri de ıslahatnâme yazarlarının örnek olarak seçtikleri olayların uzak geçmişten değil, yaşanan dönemden veya yakın geçmişten olmasıdır.⁷

Doğu'da ve Batı'da siyasetnâme türünde birçok eser verilmiştir. Siyasetnâme türü yazılar, Doğu'da çok eskiden beri mevcuttur. Sasanilerin son zamanlarında hükümdarlara öğütler mahiyetinde kaleme alınan ve genellikle "Andarznâme" ve "Pendnâme" adlarını taşıyan bu nasihat kitaplarına örnek olarak "Tansar'ın Mektubu", "Büzürçmihr Risalesi" verilebilir. İslamiyet'ten sonra Doğu kökenli bu eserler Arapça'ya aktarılmıştır. Bunların başında İbn Mukaffa'nın 750'lerde Arapça'ya çevirdiği "Kelile ve Dimne" yer almaktadır.⁸

Batı'da bilhassa Yunanlı şair, tarihçi ve düşünürler bu konuda öncü eserler yazmışlardır. Özellikle Eflatun ve Aristo'nun, bu konudaki eserleri İslâm düşünürleri üzerinde önemli etkiler yapmıştır. En iyi devlet şeklini araştıran Eflatun ile Aristo eserlerini yazarken Yunan Yarımadası'nda mevcut olan hükümet şekillerini dikkate almışlardır.⁹

⁶ Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi ", s.301-302.

⁷ Mehmed Öz, **Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları**, 2. basılış, İstanbul, Dergah Yayınları, 2005, s.19.

⁸ Ahmet Uğur, **Osmanlı Siyasetnâmeleri**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları no: 35, 1992, s.2.

⁹ Orhan Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, cilt.1, sayı 8, 2003, s.340.

Köklü bir geleneğe sahip olan siyasetnâmelerin varlığı İslâm dünyasında Hz. Muhammed dönemine kadar uzanmaktadır. İslam dünyasında Hz. Peygamberin yöneticilere tavsiyeleri, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin emirnâmeleri, devlet adamlarına öğütleri bu türün ilk örnekleridir.¹⁰

İslâm filozofları gerek Eflatun ve Aristo'nun fikirlerinden, gerekse İran tesirinde kalan nasihatnâmecilerin görüşlerinden büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Bu etkilerin doğrultusunda İslâm dünyasında yazılan ilk büyük eser İslâm filozofu Fârâbî'nin “el-Medinetü'l-fâzıla” adlı eseridir.¹¹

Müslüman Türk devletlerinde siyasetnâme türü daha da geliştirilmiştir. Türklerin Müslüman olduktan sonra yazdıkları ilk siyasetnâme “Kutadgu Bilig”dir. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün “Siyasetnâme” adlı eseri de bu türün önemli örneklerindendir. Bu yazım geleneği Anadolu Selçukluları döneminde de devam etmiştir.¹²

Osmanlılarda, İslâm âleminde olduğu gibi siyasetnâmeler konusunda ilk aşamayı tercümeler oluşturmuştur. Ancak İslâm âleminde tercüme edilen eserler İran, Hind ve Yunan eserleri iken, Osmanlılarda bütünüyle Arapça ve Farsça'dan aktarma yapılmıştır. Bu tercümeler XVI. yüzyıla kadar uzanmaktadır.¹³

“Kelile ve Dimne” ve XIV. yüzyılda, ilk defa Aydınoğlu Umur Bey'in emriyle Türkçe'ye çevrilen bilahare manzum hale getirilerek Osmanlı Sultanı I. Murad'a ve Mercüme Ahmed tarafından tercüme edilip, Sultan II. Murad'a takdim edilen, İranlı Keykavus b. Kabus'un yazdığı “Kabusnâme” bu türün tercüme edilen ilk örneklerdendir.¹⁴

Maverdi ve Gazâlî'nin siyasetnâmelerini örnek alan Hüsameddin el-Amasi'nin Çelebi Sultan Mehmed'e yazdığı “Kitâb-ı Mir'ât'ül Mülûk” türün Osmanlılar dönemindeki ilk teliflerindendir.¹⁵

¹⁰ Yılmaz, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda”, s.69.

¹¹ Çolak, **a.g.m.**, s.340-341.

¹² Yılmaz, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda”, s.70.

¹³ Çolak, **a.g.m.**, s.341.

¹⁴ Yılmaz, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda”, s.70.

¹⁵ Yılmaz, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda”, s.70.

Osmanlı döneminde ıslahatnâme türü eserlerin en önemlilerinden biri, Lütî Paşa'nın, Kanunî Sultan Süleyman için kaleme aldığı Asafnâme'dir. Türkçe siyasetnâmelerin tam bir örneği ve önderi olan bu eserin değeri, yazarının vezir olması yani devlet işlerinde hem karar veren hem de uygulamasını yapan bir makamda olmasından dolayı daha da artmaktadır. Lütî Paşa, eserinde teorik öğütlerde bulunmayıp, uygulaması mümkün olan ve yapılabilecek şeyleri önermiş, o zamanki Osmanlı toplumunu, hazinesini, ordusunu ve halkını tam ve içtenlikle anlatarak, geçmişlerden örnekler vermiş ve onların yolundan gittiğini söylemiştir. Lütî Paşa'nın verdiği örnekler Yavuz, Kanunî, Pîrî Paşa, Kemal Paşa ve diğer seçkinlerdir.¹⁶

Bu çalışma çerçevesinde Osmanlı ıslahatnâme literatürü hakkında bilgi veren önemli bazı eserler hakkında bilgi vermekte yarar vardır.

Hırzû'l-Mülûk (Hükümdarların Tılsımı)

Yazarının kimliği bilinmeyen bu risalenin III. Murad'a sunulduğu anlaşılmaktadır. Risale, Yaşar Yücel tarafından transkripsiyon ve faksimile şeklinde yayınlanmıştır. Eser sekiz bölüm halinde tasarlanmış olmasına rağmen eldeki metin dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde padişahın durumu; ikinci bölümde vezirlerin durumu; üçüncü bölümde beylerbeylerinin, diğer ümeranın ve askerin durumu ve dördüncü bölümde ulema, şeyh ve seyyidlerin durumu ele alınmıştır.¹⁷

Nushatü's-Selâtin

Devrin ünlü "aydın ve bürokrat"ı Gelibolulu Mustafa Alî'nin "Nushatü's-Selâtin" adlı eseri, türünün iyi bir örneği olup üslup ve muhtevasıyla, Osmanlı edebiyat ve siyasal düşünce tarihinde bir kilometre taşıdır. Sosyal konulara, toplumsal meselelere büyük önem veren yazarın eseri, uzunca bir

¹⁶ Çolak, a.g.m., s.342.

¹⁷ Öz, a.g.e, s.24.

mukaddime ve dört bölümden oluşmaktadır. Mukaddimesinde, Selâtin-i Osmani'nin hususiyetleri ve altı mevhibesine yer verilen eserde, sultanlara gerekli on yedi levazime, kanûna aykırı olarak ortaya çıkan konular, devlete zarar veren hâller ele alınmaktadır. Yazarın hayatı, olaylar karşısındaki hissiyatı ve gözlemlerini tavsiye ve temennileri takip etmektedir. Orta kademedен bir bürokrat ve aydın olarak yönetimde yer alan ve görevi gereği çeşitli bölgeleri gören Alî'nin eseri, "gözlem ve deneyimlerinden kaynaklanan çok geniş bir ayrıntılar bütünü ve seleflerinin yapıtlarında görülmeyen bir özgürlük ve uygulanabilirlik" özelliğine sahiptir. Yazar, ekonomik, toplumsal ve siyasal değişim meselelerini ve kurumsal kargaşayı bu kadar açık ve ihatalı bir şekilde irdeleyen ilk Osmanlı siyasal yorumcusudur. Ama "Nushatü's-Selâtin"de kuramsal devlet toplum modellerine az rastlanmaktadır.¹⁸

Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem

"Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem" adlı eserin yazarı olan Hasan Kâfî b. Turhan b. Yakub ez-Zibî el-Akhisarî el-Bosnavî 1544 yılında Bosna Akhisar'ında doğmuştur. Müderrislik ve kadılık gibi önemli görevlerde bulunan ve bazı eserler kaleme alan Kâfî, 1616'da Akhisar'da vefat etmiştir. Eserlerinin en meşhuru nasihatnâme tarzının örneklerinden olan "Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem" (Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar) olan yazar bu eserini III. Mehmed'in Eğri Seferi esnasında ulema ve devlet erkanından pek çok kimseye göstermiş ve onların tavsiyesiyle Arapça'dan Türkçe'ye tercüme etmiştir.¹⁹

Eser, üslubu ve muhtevası itibarıyla benzerlerinden farklı olup meseleler karşısında geleneksel teşhisin ötesinde gerçekçi yaklaşımlar sergilenmiştir. Usûlü'l-Hikem, başlıksız bir giriş, mukaddime, dört bölüm ve hatimeden oluşmaktadır. Konuları devlet düzenini sağlayan esaslar, istişare, rey ve tedbirin, harp aletlerinin kullanılmasının önemi, zafer ve hezimetin sebepleri, sulh ve barıştır. Yozlaşmaya karşı protestocu, tarihî-hukukî bir

¹⁸ Yılmaz, "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda ", s.70.

¹⁹ Öz, a.g.e., s.25.

metin olan eser, siyaset-ahlâk ilişkisi açısından da önemlidir. Yazar sistemin işleyiş problemlerini, toplumu iktisadî, içtimaî, askerî kargaşaya iten sebepleri ortaya koymuş, tenkidî görüşlerini açıklamaktan kaçınmamıştır. Dış dünyanın şartlarının dikkate alınmasını savunan ilk siyasetnâme yazarı olan Hasan Kâfî'nin ateşli silahlar ve harp teknolojisiyle ilgili tespitleri çok önemlidir. Yazar, bu yönüyle ilk olma özelliğinin yanı sıra yaklaşık bir buçuk asır tek olma özelliğine de sahiptir. “Usûlü'l-Hikem”, yazarının ilmiyeye mensup olması dolayısıyla, o devir ulemâsının ilgi duyduğu konuların mahiyeti hakkında bilgi elde edilmesi açısından da önemli bir eserdir.²⁰

Hâbnâme

Hâbnâme adlı eserin yazarı Veysî mahlasıyla tanınmakta olup, 969 yılında Alaşehir'de doğmuştur. Tahsilinden sonra baba mesleği olan kadılığa geçen Veysî, aynı zamanda şairdir. Veysî 1628 yılında Üsküp'te vefat etmiştir. En meşhur eserlerinden biri “Hâbnâme”dir. Devrinde bir çok bozuklukları tespit eden yazar, bunları zamanın padişahına anlatmak için fırsat kollamıştır. Veysî fikirlerini iletebilmek için ilginç bir yol seçmiş, rüyasında görmüş gibi, Büyük İskender'in ağzından, gelmiş geçmiş yirmi beş büyük peygamber ve hükümdar devrinde cereyan etmiş bazı örnek olayları anlatarak bir devletin nasıl ve hangi sebeplerle çökebileceği hususunda padişahı aydınlatmağa çalışmıştır. Eser 1608 yılında kaleme alınmış ve I. Ahmed (1603-1617)'e ithaf edilmiştir.²¹

Kitâb-ı Müstetâb

Kitabında ismini belirtmeyen yazarın bu eseri, XVII. yüzyıla ait önemli bir kaynaktır. Yazar, XVII. yüzyılın başlarında devrin ihlal edilmiş nizâmlarını ve bozukluğun kökenlerini tesbit etmiştir. Telif tarihi 1620 veya az sonrası olan bu eser, II. Osman'a sunulmuştur. Yazar bu kitabında adâlet dâiresi,

²⁰ Yılmaz, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda”, s.70.

²¹ Öz, a.g.e, s.26-27.

padişah otoritesinin parçalanması, devşirme-kul sisteminin bozulması, kapıkullarının tahakkümü, reâyânın askerî sınıfa girmesi ve bunun zararları gibi konulardan bahsetmektedir.²² Yazar, fesadın işaretlerinin Kanunî Devri'nde belirlediğini, asıl bozulmanın da III. Murad dönemi'nde başladığını söylemekte ve "Balık baştan kokar" deyimine uygun bir şekilde bozulmanın temel sebebinin padişahların otorite boşluğu olduğunu belirtmektedir. Koçi Bey' in kaynakları arasında yer alan, bilgileri arşiv belgeleriyle de teyit edilen "Kitâb-i Müstetâb", XVII. yüzyıl için önemli bir kaynaktır.²³

Koçi Beğ Risalesi

Koçi Beğ'in yazdığı telhislerden oluşan risâle, Osmanlı gelenekçi ıslahat projelerinin en tipik ve en tanınan örneğidir. Koçi Beğ'in asıl adı Mustafa olup kendisi Arnavut asıllı bir devşirmedir. Göricele Koçi Beğ Enderun'da eğitim görmüş ve IV. Murad (1623-1640)'a musahiblik yapmış ve muhtemelen 1648 yılında ölmüştür.²⁴

IV. Murad ve Sultan İbrahim'e arzlar halinde sunulan, IV. Murad tarafından bizzat uygulanan Koçi Bey Risalesi, muhtevasıyla tür içerisinde haklı bir şöhret kazanmıştır. Risalede, devletin temel kurumları, meseleleri, bunların işleyişleri, hâl çareleri örnekleriyle anlatılmıştır. Risalede sadrazamın bağımsızlığı, saray nüfuzunun kırılması, rüşvet, ulemânın liyakat esasına göre tayin edilmesi, azlin haksız olarak ve sık yapılmasının önlenmesi, tımar topraklarının vakıf, mülk, paşmaklık hale getirilmemesi, beylerbeyinin yoklamaları düzenli yapıp tımarları ehline vermesi, cebelü sayısı ile merkez ve eyalet birlikleri arasında dengenin sağlanması, kanun-ı kadîme aykırı bidat uygulamaların lağvedilmesi, saraydan çıkmaların düzenli olarak ve yedi yılda bir yapılması, reâyânın hukukuna riâyet edilmesi gibi konular ele alınmış, somut ve gerçekçi önerilerde bulunulmuştur. Mesele ve kurumları çok yönlü olarak ele alan yazar, bütüncül bir yaklaşım sergilemiştir. Çağdaş yönetim

²² Yaşar Yücel, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar I Kitab-ı Müstetab**, Ankara, TTK Yayınları, 1998, s.XX-XXI, XXIII.

²³ Yılmaz, "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda", s.71.

²⁴ Öz, a.g.e, 27.

düşüncesi açısından da önemli bir metin olan Koçi Bey Risalesi'nin dikkat çeken bir yönü de, yaptığı önerilerin idâri nitelikte olması ve uygulamada ce- bir kullanılmasının ön plana çıkarılmasıdır.²⁵ Koçi Bey Risalesi, Yılmaz Kurt tarafından yayınlamıştır.²⁶

Velîyüddin Telhisleri

Beyazıd Kütüphanesi Velîyüddin Yazmaları arasında bulunan bir mecmuanın içinde yer alan ve Rhoads Murphey tarafından tanıtılıp neşredilen on telhisten, imparatorluk bünyesinde ortaya çıkan bozukluklar ele alınmaktadır. Murphey'nin de işaret ettiği gibi, bu telhisler muhtemelen Koçi Beğ'e aittir. Zaten bunların üç tanesi Koçi Beğ Risâlesi'nde yer almaktadır. Bu Koçi Beğ'in, risalesinin basılı nüshasında bulunanlardan başka telhisler de olduğunu göstermektedir. Nitekim Murphey'nin Velîyüddin telhislerine ilaveten yayınladığı ve Muallim Cevdet yazmaları arasında bulunan bir telhisin de Koçi Beğ Risalesi ile büyük benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Bu telhislerde bilhassa üst yönetim mevkileri ve tımar sistemi ile ilgili çeşitli bozukluklar ele alınmakta ve telhislerin yazarı düzenin bozulmasına yol açan muhtelif faktörleri inceleyerek bu sistemin tekrar ne şekilde ihya edilebileceğini araştırmakta ve buna devletin yeniden güçlenmesi açısından merkezî bir ehemmiyet atfetmektedir.²⁷

Kanûn-nâme-i Sultânî li Aziz Efendi

Kalemiye sınıfına mensup Aziz Efendi'nin eserini yazarken IV. Murad'ın muhasibi olduğu düşünülmektedir. Giriş, dört ana kısım ve hatimeden oluşan eserde, vezirlerle ilgili eski kanunlar, ulufeli kapıkullarının durumu ve yapılması lazım gelen ıslahatlar, Kürt beylerin hizmetleri, sahte seyyidlerin artışının doğurduğu problemler ve ıslahatın faydaları ile sır sakla-

²⁵ Yılmaz, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda”, s.71-72.

²⁶ bkz.Koçibey; **Koçibey Risalesi**, Haz. Yılmaz Kurt, 2. baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 1998.

²⁷ Öz, a.g.e., s.28-29.

manın devlet işlerindeki önemi anlatılmaktadır. Eseri kendi devrine kadar olan risalelerden ayıran en ilginç husus, yönetim hakkını irsi olarak ellerinde bulunduran Kürt beylerine ait bölümlerdir. Yazar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Kürt beylerinin korunmasını, durumlarının düzeltilmesini istemektedir. “Kanûnnâme-i Sultanî”, tenkit ve teklifleriyle, Osmanlı devlet politikalarını oluşturan mesele ve düşüncelere de ışık tutan bir eserdir.²⁸

Eserin birinci bölümünde vezirlerle ilgili eski kanunlar, ikinci bölümünde ulûfeli kapıkullarının durumu ve gerekli ıslahât, üçüncü bölümünde Ekrad (Kürt) beylerinin güçlü devirleri ve bu devirlerde yaptıkları hizmetler, sonraki zayıflıkları ve bunu düzeltmenin çareleri, dördüncü bölümünde sahte seyyidlerin artışı ve bunu önlemenin yolları ve sonuç kısmında da bahsedilen konularda yapılacak ıslahatın faydaları anlatılmaktadır. Son olarak da sır saklamanın devlet işlerindeki önemini vurgulayan bir kısım yer alır.²⁹

Kitâbu Mesâlihî'l- Müslimîn ve Menâfi'î'l-Müminîn (Müslümanların İşleri ve Müminlerin Çıkarları Kitabı)

İlimiyeden olmakla beraber yazarının kimliği bilinmeyen eser, şekil ve muhteva özellikleri itibariyle geleneksel ıslahat risalelerinden ayrılmaktadır. Eser altmış bölüm olarak planlanmasına rağmen, eldeki metinde 52 bab bulunmaktadır. Kitapta İstanbul yangınlarından, muhtelif sosyal tabakaya mensup kimselerin nasıl giyineceklerine varıncaya kadar, devletin kurum ve kuruluşlarındaki yozlaşma gibi, ilmiye, pek çok siyasî, iktisadî, içtimaî, mâlî ve ahlâkî konu ele alınmakta ve ıslahatlar hakkında ayrıntılı malûmat verilmektedir. İslahatların uygulanabilmesi için önerilen tedbirler idarî ve inzibatidir. “Kitâbu Mesâlih”i kendi türü içerisindeki eserler arasında farklı kılan en önemli özellik, müellifin, kanun-ı kadîmi eleştirmesi, gerektiğinde

²⁸ Yılmaz, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda”, s.72.

²⁹ Öz, a.g.e., s.30.

yeni düzenlemeler yapılmasını istemesidir. Muhtevası itibariyle arşiv belgeleriyle de doğrulanan eser, dönemi için önemli bir kaynaktır.³⁰

Düsturü'l-Amel li-İslahî'l-Halel

Kâtip Çelebi H.1063 (M.1652-53) yılında bütçe açığına çare bulmak amacıyla toplanan divana katılmış ve bu vesileyle bir mukaddime, üç fasıl, netice, neticetü'n-netice ve tenbih ve tebşir kısımlarından oluşan “Düsturü'l-Amel li-İslahî'l-Halel” (Bozuklukları Düzeltmede Eylem İlkeleri) adlı bir risale kaleme almıştır.³¹

Bu kitap hakkında çalışmamızın birinci bölümünde geniş bilgi verilecektir.

Telhîsü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osman

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda maruz kaldığı buhran ve değişim hakkında mülâhazalarını kaleme alanlardan biri de Hezarfen Hüseyin Efendi'dir. Aslen İstanköy'lü olan yazar, ilk öğrenimini memleketinde gördükten sonra İstanbul'a gitmiş ve ölünceye kadar orada kalmıştır. İstanbul'da devamlı olarak ilimle uğraşan ve yabancı bilginlerle de temaslar kuran Hüseyin Efendi aynı zamanda büyük bir kütüphaneye sahipti. İbranice ve Grekçe bilen yazarın tasavvuf ve tıp ilimleri ile ilgili eserleri bulunmakla birlikte daha ziyade “Tenkîh-i Tevârih-i Mülûk” adlı dünya tarihiyle tanınmaktadır. Hezarfen'in eserlerinden biri de nasihatnâme tarzının bir örneği addedilebilecek olan “Telhisü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osman”dır. On üç kısımdan müteşekkil bu eserde Hezarfen bir çok vesileyle Osmanlı Devleti'nde görülen bozukluklarla ilgili tespit, gözlem ve fikirlerini açıklamıştır. Bu eserin bazı kısımları Lütfi Paşa'nın “Âsafnâme”si, Ayn Ali'nin “Kavânîn-i

³⁰ Yılmaz, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda ”, s.72.

³¹ Öz, a.g.e., s.31.

Âl-i Osman"ı ve Kâtip Çelebi'nin "Düsturü'l-Amel li-İslahî'l-Halel"inden iktibas edilmiştir.³²

Nesâyhü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ

"Kitâb-ı Güldeste" olarak da bilinen "Nesâyhü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ", yazarının yedi defa defterdarlık görevine getirilmesinden dolayı tecrübî boyut ve meselelerin derinine nüfuz açısından nitelikli bir risaledir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa sözünü ettiği icraatların bir kısmını görevde iken gösterme imkânını yakalamıştır. Risale, mukaddime, dokuz bölüm ve iki zeylden oluşmaktadır.³³

Bu kitap hakkında çalışmamızın birinci bölümünde geniş bilgi verilecektir.

Islahatnâmelerde öncelikle toplumda düzeni sağlamak ve herkesi kendi yaratılış ve kabiliyetine göre en uygun mevkide tutmak için hükümdarın gerekliliğinden bahsedilip hükümdarın sahip olması gereken vasıflar ele alınmaktadır. Islahatnâmelerin ikinci konusu vezirdir ve onun vasıfları üzerinde durulmaktadır. Asker yani ordu ise sultanın mülkünü korumada, cihad ve gazada, dahilî bozguncuları sindirmede en lüzumlu unsur olarak görülmektedir. Islahatnâmelerde hazinenin ordu için gerekliliğinden bahsedilmekte ve hazine için reâyânın önemi vurgulanmaktadır. Reâyâ klâsik olarak dört sınıfta ele alınmaktadır: 1- Ulemâ, 2- Asker, 3-Tüccar ve Esnaf, 4- Çiftçi.³⁴

Osmanlı ıslahatnâme yazarlarının mensup oldukları meslek grupları ve ıslahatnâmelerin yazıldıkları dönem onların farklı özellikler göstermelerine yol açmaktadır. Osmanlı ıslahatnâme yazarları devlet adamları, âlimler ve sultanlar olmak üzere üç grupta incelenebilir. Devlet adamlarının önerileri - devlete hizmet ederken kazandıkları tecrübeler doğrultusunda olduğundan-

³² Öz, **a.g.e.**, s.31-32.

³³ Yılmaz, "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda ", s. 72-73.

³⁴ Çolak, **a.g.m.**, s.346-347.

teorik değil, pratiktir. Yani uygulanabilme ihtimalleri yüksektir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın uzun yıllar yürüttüğü defterdarlık görevi ve defterdarların sahip olması gereken özellikler hakkındaki görüşleri buna örnektir. İlim adamları ve düşünürlerin devlet ve toplum düzeni konusundaki görüşleri teoriktir yani olanı değil olmasını istediklerini yazarlar. Bu ıslahatnâmelerin idarede ahlâkî-nasihat yönü daha ağırdır. Bu grupta yer alan tarihçiler de ya tarihlerinin sonunda bir bölümü bu konuya ayırırlar ya da eserlerinin içine siyasî fikirlerini serpiştirirler. Sultanlar ise şehzadeler ya da diğer devlet görevlilerine yazmışlardır. Sultanların yazdıkları eserlerin bir kısmı, ahlâkî ve sosyal öğütlerden oluşur ve siyâsi-ahlâk yönü çok zayıftır. Diğer bir kısmı ise, sadece, hukukî yaptırımları kapsar ve idarecilere yol gösterir. Bunlardan birincisine Sultân II. Murad'ın oğlu Fatih Sultân Mehmed'e yaptığı nâsihatler, ikincisine Yavuz Sultân Selim'in oğlu, Kanunî Sultan Süleyman'a yaptığı nâsihatler örnek olarak verilebilir.³⁵

Islahatnâmelerin yazıldıkları dönemler de bakış açılarında farklılıklara sebep olmuştur. XVI ve XVII. yüzyıl ıslahat risalesi yazarlarına göre devletin düzelmesi için yapılması gereken asıl iş "kanun-ı kadîme riâyet edilmesi", yani eskiden beri uygulanan kanunlara uyulmasıdır. Padişah devlet işleri ile bizzat ilgilenmeli, dürüst ve ne yapacağını bilen bir veziriazam bulup, onu rahat çalışma şartları içerisinde tayin etmelidir. Veziriazamlar da kanunları uygulamak için, her işe layık olanı getirmelidir. Tımarlar, eyaletlerdeki ve merkezdeki yöneticilerin ellerinden kurtarılıp, layık olanlara verilmeli, bu işler yapılırken hiç kimse kayrılmamalı, kanunlara uymamakta ısrar edenler siyaset kılıcıyla yani ölüm cezasıyla korkutulmalıdır. Yazarların önerdikleri ıslahatın mahiyeti idarî ve gelenekçi, yöntemi ise idarî-inzibatî ve cebrîdir. XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyılın ilk yarısındaki ıslahat önerileri gelenekçidir ve bunlarda "geçmişe dönülmesi" ön plandadır. Ama XVIII. yüzyıla gelindiğinde yazarlar "düzen değişikliği"ni önermeye başlamışlardır. "Kanun-ı

³⁵ Uğur, a.g.e., s.95-100.

Kadîm'in ihyasından vazgeçilmiş, "Nizâm-ı Cedid" anlayışı öne çıkmıştır. Ayrıca artık Avrupa'daki gelişmeler dikkate alınmaya başlanmıştır.³⁶

Islahatnâmeler incelendiğinde aralarında bazı ortak noktaların olduğu görülecektir. Bütün ıslahatnâmelerin amacı; devlet düzeni ve toplum yapısında görülen bozuklukların giderilmesi ve böylece devletin "Klâsik Çağ"ındaki yapısına kavuşmasıdır. Islahatnâme yazarları bu amaç doğrultusunda devlet düzeni ve toplum yapısında gözlemledikleri ve bozulma olarak kabul ettikleri değişiklikleri anlatmış, bozulmanın giderilmesi için gerekli gördükleri tedbirleri açıklamışlardır.

Islahatnâmelerin konuları adâlet, adâlet dâiresi, erkân-ı erbaâ, emanetlerin ehline verilmesi, devlet adamlarında bulunması gereken özellikler ve yapmaları gerekenler, rüşvetin zararı gibi konulardır. Islahatnâmelerin ortak olan bu noktalarının yanı sıra farklı yanları da bulunmaktadır. Bu görüş farklılıklarının değerlendirilmesi dönemin aydınlarının, devirlerinin meselelerine bakışlarını anlama fırsatını vermektedir.

Islahatnâme yazarlarının eleştirileri sisteme değil, sistemi yönetenlere yöneliktir. Yani eleştiriler mevcut sistem ve kurumdan kaynaklanmamaktadır. Islahatnâmelerde yöneticilerin ahlâkî ve idarî problemleri, kuralları ihlâl etmeleri, uygulamaları ve liyakatsizlikleri eleştirilmekte ve bunların sisteme ve kurumlara zarar verdiği belirtilmektedir. Yazarlar yeni bir siyaset veya yönetim türünü tartışmamış, kendi idarî ve sosyal kaygılarını gidermeyi hedefleyen, uygulamaya yönelik bir siyaset anlayışı savunmuşlardır. Yazarların isteği gelenekselleşmiş yönetim biçiminin değişmesi değil, siyasetin daha iyi uygulanmasını sağlamaktır. Yeni bir siyasi modelin aranmamasında yazarların mensup oldukları gelenek, devrin ihtiyaçlarını algılayışları, toplum yapısı ve zihniyet yapıları etkili olmuştur. Osmanlı ıslahatnâme yazarlarına göre, devletin kuruluş ve yükselme dönemlerinde sahip olduğu bütünleştirici prensipler ve ilkeler zayıflamıştır. İlme ve adâlete dayanan anlayışın yerini güce ve patronaja, yani iltimas ve himayeye

³⁶ Erhan Afyoncu, **Tanzimat Öncesi Osmanlı Araştırma Rehberi**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007, s.126.

dayanan anlayış almıştır. Islahatnâme yazarları sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik sistemin etkinlik derecesi ile idarecilerin ahlâkî yapıları ve liyakatleri arasında gerçekçi bir bağ kurmuş ve bu eksikliğin sonuçlarına dikkat çekmiştir.³⁷

Islahatnâmeler, Osmanlı siyasi düşüncesi, siyaset sosyolojisi, siyaset-ahlâk ilişkisi, devlet düzeni, toplum yapısı ve bunlarda görülen bozulma ve yozlaşmanın tespiti, sebepleri, devrin ilim adamları ve yöneticilerinin bu konulara bakış açılarının tespitinde önemli bir yere sahiptir. Islahatnâmelerin incelenmesi XVI. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı tarihinin ve zihniyet dünyasının anlaşılmasında da önemli bilgiler elde edilmesini sağlayacaktır.

Islahatnâme yazarları fikren geleneksel İslâm-Osmanlı toplum ve devlet anlayışı ile yetişmiş, fiilen yöneticilik görevinde bulunmuş kişilerdir. Bu durum onların yaşananlar karşısında taraf olmalarına, devlet düzeni ve toplum yapısındaki değişiklikleri "bozulma", "nizâm-ı âleme hâlel gelmesi", "ihtilâl" şeklinde nitelendirmelerine, sorunların sebebini "kanun-ı kadîm"den ayrılma, adâletten uzaklaşma, liyakate, meşverete ehemmiyet vermeme, rüşvetin ve kayırmacılığın bürokrasiye girmesi olarak görmelerine sebep olmuştur.³⁸

Klâsik dönem Osmanlı zihniyetini ve dolayısıyla ıslahatnâme yazarlarının zihniyetini belirleyen en önemli unsur gelenekçiliktir. Osmanlılar geleneğe, yeni yapılanmalarında önem vererek mevcut şartlara intibak ettirmişlerdir. Bu uygulama Osmanlı sistemine, yeni şartlara intibak ve esneklik özelliği kazandırmış, sistemin çok renkli, çok dinli, çok kavimli yapıyı asırlarca bir arada tutmasını, gerçek anlamda çoğulculuğu gerçekleştirmesini sağlamıştır. Ancak, tecrübenin yeni bir anlayışla yoğrulmayıp, geçmişteki gibi takdimi ve uygulanmaya kalkışılması, yeni gelişmelerden yararlanılmaması hatta yeni gelişmelerin dikkate alınmaması tecrübeden yararlanılmasını önlemiştir. Islahatnâme yazarları harici gelişmelere de önem vermemiştir. Bu durumun istisnası, Hasan Kâfî'nin ateşli silahlar ve harp teknolojisi, İbrahim

³⁷ Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi ", s.322-323.

³⁸ Yılmaz, "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda ", s.75.

Müteferrika'nın orduların mukayesesi, harp teknikleri, çarpışmalardaki tutum ve davranışlarla ilgili gözlemleridir. Ancak harici gelişmelere kapalı olan yalnızca ıslahatnâme yazarları değildir. Aynı zamanda bürokratik kadrolar da harici gelişmelere ilgisizdir. Bu ilgisizlikte “kendi üstünlüğüne ve kendi kendine yeterliliğine derinden inanma” etkili olmuştur.³⁹

Islahatnâmelerde reâyâyâ ayrılan bölümlerin hacmine bakılarak yapılan eleştirilerde reâyâyâ sadece vergi verdiği için ilgilenildiği ileri sürülmektedir. Bu eleştirilerde ıslahatnâmelerin yazılış amacı ve hedef kitlesi dikkate alınmamaktadır. Yönetenlerin yönetilenlerle ilişkisini düzenleme ve yöneticilerin idare anlayışını geliştirme amacı taşıyan ıslahatnâmelerin hedef kitlesi yöneticiler, bahsettikleri konular ise genellikle merkez ve taşra teşkilatlarıdır. Yöneticiler ile merkez ve taşra teşkilatlarındaki uygulamalara yöneltilen eleştiri ve getirilen çözüm önerileri halkı da içine almaktadır. Ayrıca ıslahatnâmelerin ruhunu hem devletin hem de reâyânın korunması fikri oluşturmaktadır.⁴⁰

Tarihteki örnekleri gibi felsefî derinliğe sahip olmadıkları için eleştirilen ıslahatnâmeler, iddia edilenin aksine, kuvvetli bir felsefî zemine dayanan eserlerdir, ancak yazılış amaçlarına uygun olarak pratik ve pragmatik tarafları ağır basmaktadır. “Uygulamalı siyaset düşüncesi” olarak nitelendirilebilecek bu özellikleri ıslahatnâmeleri tarihteki örneklerinden ayıran en temel özelliklerindendir. Yazarlar ıslahatnâmelerde ameli görüşü ve bürokratik tecrübeyi yansıtmayı amaçlamışlardır. Yazarların kavramları kullanım tarzları, verdikleri bilgiler, devlet teşkilatına derin nüfuzları olduğunu ve kuvvetli bir teorik-felsefî geleneğe dayandıklarını göstermektedir.⁴¹

Yukarıda anlattığım tüm bu bilgilerin yanında siyasi, sosyal ve kültürel tarih araştırmaları için önemli birer kaynak olan ıslahatnâmelerdeki bilgilerin, eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmadan kabul edilecek kadar sağlam veriler olmadığı unutulmamalıdır. Islahatnâmeler incelenirken yazarlarının gelecekle ilgili beklentileri, rakip bazı kişilere karşı tutumları, beklenti ve çıkarlarının

³⁹ Yılmaz, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda”, s.75.

⁴⁰ Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi”, s.320-321.

⁴¹ Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi”, s.321.

anlattıklarına etkisi ve dış meselelerle ilgili tutumları dikkate alınmalıdır. Eğitimli insanların gözüyle yaşadıkları devir hakkında önemli bilgiler veren ıslahatnâmeler incelenirken devrin koşullarının göz önünde tutulması, ele alınan kavramların bugünkü anlamlarıyla değerlendirilmemesi gerekmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂTİP ÇELEBİ ve DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA’NIN HAYATI ve ESERLERİ

I. KÂTİP ÇELEBİ’NİN HAYATI ve ESERLERİ

A. Hayatı

Asıl adı Mustafa olan Kâtip Çelebi, 1609 yılında İstanbul’da dünyaya geldi. Babası Abdullah Efendi, III. Mehmed’in cülusunda silahdar bölüğüne çerağ edilmiş olup çeşitli seferlere katılmıştı. ¹

Kâtip Çelebi on dört yaşına geldiği zaman babası ona on dört dirhem harçlık bağlayarak kendi yanına aldı. Böylece Kâtip Çelebi divan kalemlerinden Anadolu Muhasebesi Kalemî’ne şakird oldu.²

Kâtip Çelebi 1624 yılında Tercan, 1629 yılında Hamedan ve Bağdat, 1653 yılında da Revan Savaşları’na katılıp gazi oldu. Bu savaşlarda ordu katipliği yaptığı için “Kâtip Çelebi” adını aldı.³ Kâtip Çelebi, 1624 Tercan Seferi’nde yaşadıklarını ‘Fezleke’ adlı Türkçe tarihinde “Fakir ol mahalde hazır idim. Merhum Paşa -Tabanıyassı Mehmed Paşa- bir altın yaldızlı tolga giymişti. Mızrak şakırdısı hâlâ kulağımdadır” diyerek anlatmıştır. ⁴

1626 Bağdat Seferi’nden sonra dönüş yolunda babası ve amcasını kaybeden Kâtip Çelebi, kısa bir süre Diyarbakır’da kaldı. Babasının arkadaşlarından olan Mehmed Halife, Katip Çelebi’yi Süvari Mukabelesi Kalemî’ne tayin etti. ⁵

¹ Mahmut Ak, “Katip Çelebi”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yayın Yönetmeni Ekrem Çakıroğlu, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999 , s.20.

²Orhan Şaik Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982, s.2.

³ M. Orhan Bayrak, **Osmanlı Tarih Yazarları**, 2. baskı, İstanbul, Milenyum Yayınevi, 2002, s. 204.

⁴ Orhan Şaik Gökyay, Kâtip Çelebi, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986, s.13.

⁵ Orhan Şaik Gökyay, “Kâtip Çelebi”, **DİA**, XXV. Cilt, s.36-37.

İstanbul'a dönerek (1629) Kadızade'nin derslerine devam eden Kâtip Çelebi, sözleri halkı bilgisizlikten kurtulmaya yönlendiren Kadızade'nin etkisi altında kaldı, onunla daha önce gördüğü alet ilimlerini müzakere etti. 1629/30 yılında Hüsrev Paşa ile Hamedan ve Bağdat Seferlerine katılan Kâtip Çelebi bu seferler sırasında uğradıkları ya da ele geçirdikleri yerleri hem Cihannüma'da hem de Fezleke'de anlatmıştır. 1631/32 yılında tekrar İstanbul'a dönen Katip Çelebi yine Kadızade'nin derslerine devam etmiştir.⁶

1634 yılında veziriazam Mehmed Paşa'nın serdarlığında asker Haleb'e kıslamak için çekildiği zaman Kâtip Çelebi, Mekke'ye gitti. 1634/35 yılında Sultan IV. Murad ile Revan Seferi'ne katıldı. 10 yıl süreyle ordu ile birçok sefere katlan, böylece hac ve gaza işini yerine getiren Kâtip Çelebi İstanbul'a dönerek kendisini ilm-i şerif tahsiline adadı.⁷ Bunu "cihâd-ı asgardan cihâd-ı ekbere dönmek" olarak açıklayan Kâtip Çelebi, birinci savaşta yani küçük savaşta, askerlerin savaşını, ikincisinde, yani büyük savaşta, kişinin bilgi edinmek üzere bilgisizlikle yaptığı savaşı anlatmak istemiştir.⁸

İstanbul'da, kendisine kalan mirası bütünüyle kitaba veren Kâtip Çelebi, daha Halep'te bulunduğu sırada, sahaf dükkânlarında gördüğü kitapların adlarını yazmaya başlamıştı. Daha çok tarih, tabakat ve vefayat kitaplarını okumaya tabii bir meyli bulunan Kâtip Çelebi, 1637-38 yılında akrabasından zengin bir tacirin ölümü üzerine kendisine düşen birkaç yük akçalık mirasın üç yük kadarını kitaba verdi. IV.Sultan Murad'ın Bağdat Seferi'ne, kendini okuyup yazmaya vermek yolundaki şaşmaz kararı dolayısıyla, artık katılmayan Katip Çelebi fazileti ve derin bilgisi ile ün almış olan A'rec Mustafa Efendi'nin derslerine devam etti. 1639-1640 yılında Ayasofya dersiamı Abdullah ve 1640-41 yılında Süleymaniye dersiamı Keçi Mehmed Efendilerin derslerini dinledi. 1642-43 yılında vaiz Veli Efendi'den Askalânî'nin "Nuhbetü'l-fiker ve Mustalahi ehli'l-eser"ini okudu. Kâtip Çelebi bunlardan başka hadisleri inceleme, bunların gerçek ve uydurma olanlarını

⁶ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı**, s.3.

⁷ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı**, s.3-4.

⁸ Gökyay, **Kâtip Çelebi**, s.16.

birbirlerinden ayırma yollarını konu edinmiş olan kitapları tanıdı. Mantık ve miras meseleleriyle ilgili daha başka kitapları da okuyarak bu konular üzerinde gerekli bilgileri edindi.⁹

Kâtip Çelebi, 1645 Girit Seferi münasebetiyle harita yapımıyla da ilgilendi. Bu sıralarda mukabele baş halifesiyle kadro meselesi yüzünden tartışınca memuriyetten ayrıldı.¹⁰ Üç yıl kadar memurluk hayatından uzak ve bir köşeye çekilmiş olarak yaşayan Kâtip Çelebi bu aralıkta kimi öğrencilere çeşitli konularda ders verdi.¹¹

Kâtip Çelebi, hastalığı sırasında tedavi yollarını öğrenmek amacıyla bir yandan tıp kitaplarını okurken bir yandan da manevî çareler aramak için esma ve havas kitaplarını inceledi. Müslüman olan Fransız asıllı Mehmed İhlâsî'nin yardımıyla bazı eserleri Latince'den Türkçe'ye çevirdi.¹² Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin, Sadrazam Mehmed Paşa'ya, "Takvîmü't-Tevârîh" adlı eseri dolayısıyla kendisinden söz etmesi sonucu, aleyhinde bulunanların maddi ve manevi gayretlerde bulunarak Kâtip Çelebi'nin yeniden vazifeye alınmasını önlemek amacıyla çok çalışmalarına rağmen kendisine ikinci halifelik ruûsu verildi.¹³

6 Ekim 1657 tarihinde vefat eden Katip Çelebi'nin mezarı Zeyrek Camii'ne varmadan mektebin altındaki sebinin bitişiğinde küçük bir avludadır. Eski mezar taşının fotoğrafı Keşfü'z-zunûn'da verilmiştir. 1953 yılında kendisine yeni bir mezar yaptırılarak bir de kitabe yazılmıştır.¹⁴

Zamanında ve sonradan hemen herkesin saygısını toplamış olan Kâtip Çelebi hakkında sadece Mehmed Nazmi adında biri ağır bir dil kullanmıştır. XVII. yüzyılda, tekkeliler ve medreseliler, halkı bir iç savaşa götürecek kadar, birbirlerine düşmüşlerdi. Bunun sebebi medreseyi temsil eden Kadızade ile tekkeyi temsil eden Şeyh Sivâsî'nin, Ayasofya ve Sultan Ahmed Camii'nin kürsüleri çevresinde toplanan halkın önünde, birbirleri aleyhinde şiddetli saldırılarıdır. Kâtip Çelebi, "Mîzânü'l-Hakk"ta bu meseleye

⁹ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı**, s.4.

¹⁰ Gökyay, **a.g.md.**, s.37.

¹¹ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı**, s.5.

¹² Gökyay, **a.g.md.**, s.37.

¹³ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı**, s.5.

¹⁴ Gökyay, **Kâtip Çelebi**, s.19-20.

başı başına bir bölüm ayırmış ve iki tarafın gösterdiği taassubu memleket için tehlikeli görmüş, yandaşlarını da ahmaklıkla vasıflandırmıştı. Şeyh Mehmed Nazmi, anlaşıldığına göre, Şeyh Sivâsî'nin hayranlarından olup "Hediyyetü'l-ihvân" adıyla 1696 yılında yazdığı kitapta, Kâtip Çelebi'yi "ne meşrepte ve ne mezhepte idüğü malûm değil, kendini beğenmiş, haddini bilmez" gibi sıfatlarla kötülemekte ve onu Şeyh Sivâsî'ye dil uzatmakla suçlamaktadır. Bu yüzden yaptığı kötülüğün, yani Şeyh Sivâsî hakkında yürüttüğü yansız düşüncelerin karşılığını bulacağını eklemektedir.¹⁵

Kâtip Çelebi Hanefî mezhebinde ve İşrakî meşrebinde olup bu konudaki fikirlerini şu şekilde açıklamıştır: "İşrâkîlik, İslâm ilimlerinden tasavvuf menzilesinde, felsefe bilimlerinden biridir. Özellikle insan için en yüksek mertebe, en büyük mutluluk Tanrı'yı tanımaktır; nereden gelip nereye gittiğimizi bilmektir. Bu bilgiye ulaşmanın iki yolu vardır. Bu yollardan biri, nazariyatçıların ve istidlale önem verenlerin yolu; ötekisi ise riyazat ehlinin, kendi nefsinin yenmeye çalışanların ve tarikat yolcularının yoludur. Kâtip Çelebi, ikinci yolu tutanlardan, riyazatlarında şeriatın dediklerine uyanların Sûfiyye, uymayanların da İşrâkîler olduğunu anlatır. İkinci yolun sonucunu belirtmeye çalışırken artık Sûfiyye ile İşrâkîleri ayırmaz; bu yolun insanın kötülüklerden dışını arıtması, kötü huylardan içini temizlemesi, nefsi Allah ve yaratılış hakkında kötü şüphelerden kurtararak gönül Kâbesini kudsi hayallerle ve tasvirlerle süsleme, Allah'ın cemalini görme olmak üzere, dört konaktan geçtiğini gösterir. İşrak felsefesinin şeriata aykırı olamayacağını belirterek onun savunmasını yapan Kâtip Çelebi'nin tasavvuf anlayışı ve bunu açıklaması, özellikle yaşadığı çağda, bâzı kimselerin, yalnızca kitaplardan aktarmalarda bulunanların bilgisizlik ya da tezvîr sebebiyle söylediklerinden farklıdır. Nitekim Kâtip Çelebi eşyanın Allah'ı teşbih ettiğini, hakikat veya mecaz olarak kabul etmekle birlikte, bunun müzik aletlerinden vurma ya da üfleme yoluyla çıkan sesler biçiminde olamayacağını düşünmektedir. Ağır riyazatlarla kimi mutasavvıfların, madde âleminde ruhlarla seyrettikleri kanaatine katılarak, kimi yalancı iddiacıların büyük

¹⁵ Gökyay, *Kâtip Çelebi Yaşamı*, s.7.

mutasavvıfların rûhânî buluşmalarını ve hallerini gerçek dünyasında olmuş gibi göstermelerini reddetmektedir.¹⁶

Taassubun her türlüüne karşı amansız bir savaş açan ve Allah'tan, taassup erbabına insaf vermesini dileyen Kâtip Çelebi, taassubun halkı birbirine düşürecek ve âdeta bir iç savaşa sürükleyecek kadar şiddetlendiği ve körüklendiği bir devirde, buna meydan veren soruları birer birer ele alarak, boşluğunu, gereksizliğini hem şeriata hem akla dayanarak göstermeye ve bu akımı önlemeye çalışmıştır. Kâtip Çelebi, Kadızade ile Şeyh Sivâsî'nin temsil ettikleri bu taassup yangınından söz ederken hocası olduğu halde, Kadızade hakkında bütününü yansız yargılarda bulunmuş, onun birçok eserlerinin sathî ve basit olduğunu; akla dayanmayarak salt şeriat kitaplarıyla yetindiğini; kendi davasına uygun konuları hazırlayarak, bunları yerinde kullandığını belirtmiş, vaazlarında başkalarına taş atmaktan uzak kalmadığını, tartışma konularını 'muhaletet et de tanın' kabilinden kendini tanıtmak için ortaya attığını, ahmakların da bir yapmacığı gerçek ve ciddi sanarak taassubu körüklediklerini söylemek suretiyle, doğru bir teşhis koymuştur.¹⁷

Gerek hayat hikâyesinden gerekse devrinin kaynaklarından aşırı derecede kitaba düşkün olduğu anlaşılan Kâtip Çelebi, en çok tarihî ve biyografik eserlerle meşgul olmuş, tarihî bir olayı aydınlatmak için birçok kitap okumuştur.¹⁸

Tarihten başka bilimlere de ilgilenen Kâtip Çelebi, coğrafya kitaplarını okumuş, bu alanda Batılıların ve Yunanların ileri gittiklerini görmüş, Doğu'daki eksikliği gidermek için, "Cihannüma"sını yazmağa karar vermiştir.¹⁹

Kimi eserlerinden anlaşıldığına göre, Türkçe ve Arapça eserlerdeki eksikleri tamamlamak için Batı kaynaklarından yararlanmayı düşünen Kâtip Çelebi, söylediklerine bakılırsa, bu dildeki eserlerden yararlanacak kadar Lâtince'yi öğrenmiştir. Bir dilden başka bir dile çevirirken, tahriflerin çokluğundan asıl metindeki anlamın kaybolmasını kaçınılmaz bir zaruret olarak kabul etmekle birlikte kendisi, çeviride sadakati gözetmemiş değildir.

¹⁶ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı**, s.8-9.

¹⁷ Gökyay, **Kâtip Çelebi**, s.24.

¹⁸ Gökyay, **a.g.md.**, s.37.

¹⁹ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı**, s.11-12.

Yararlandığı kaynakları, gücü ve imkânları oranında eleştirip düzelterek kullanmıştır.²⁰

Kâtip Çelebi eserlerini, özellikle bibliyografya ve biyografiye ait eserlerini hazırlarken, önce notlarını fişlere almış ve bir bilim metoduyla çalışmıştır. “Süllemü'l-vusûl”ün birçok sayfası, türlü fişlerin yapıştirilmasından meydana gelmiştir. Kaynakları kullanırken, bir metinden aktarmalarda bulunurken, menkıbeleri ve özel duyguları bir yana bırakarak, asıl olaylara karşı, ciddi bir ilgi göstermiştir. Bu onun, kendinden öncekilerin edebiyatı ve üslûbu ön plâna alan tarih anlayışlarından ayrılmasını sağlamıştır.²¹

Kâtip Çelebi'nin büyük bir yekûn tutan eserlerinden bir kısmı tamamlanmış, bir kısmı ise müsvedde halinde bırakılmıştır. Bunlarda, sık sık sonradan tamamlanmak üzere, boş bırakılmış yerler de bulunmaktadır.²²

Kâtip Çelebi'nin eserlerinden çoğu, birer toplama niteliğindedir. Ancak Katip Çelebi'nin asıl değerli ve önemli özelliği, gerçeği arayıp bulma kaygısı, fikirlerini savunmadaki cesareti, taassubun, bütün şiddetiyle ayakta olduğu ve körüklendiği bir devirde ihtilâf ve tartışma konularını yansız bir hâkim gibi ele alışı, hele Peygamberimizin ana ve babasının, İslâmlık kendilerinden sonra çıktığına göre, Müslüman sayılıp sayılmayacakları konusu gibi, yalnız o gün için değil, “Mizânü'l-Hakk”ın sekizinci bahsi olan bu bölüm, eserin sonraki baskılarında çıkarıldığına göre daha çok sonraları bile tehlikeli sayılan konulara ilim, sual ve cevap ve kanun üzere her bâbdan “kiyl ü kal”dır diyerek, cüretle değinmesi, Batı kaynaklarından yararlanması, kendisine verilen yüksek yeri hak etmesine yeten dayanaklardır.²³

Türkiye'de olduğu kadar, Batıda da büyük bir değer bulan Kâtip Çelebi ve eserlerinden âdeta hayranlık derecesine yükselen bir ifade ile söz edilmiş ve Babinger onu, “Osmanlı Süyûtîsi” olarak nitelemiştir.²⁴

²⁰ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı** , s.14-15.

²¹ Gökyay, **Kâtip Çelebi** , s.38-39.

²² Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı** , s.18.

²³ Gökyay, **Kâtip Çelebi** , s. 40.

²⁴ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı** , s.19.

B. Eserleri

1. Fezleketü Akvâli'l-Ahyâr fî İlmi't-Târih Ve'l-Ahbâr

Kâtip Çelebi, “Târîh-i Kebîr” adıyla da tanınan bu eserinden, Türkçe Fezleke’nin önsözünde “Fezleketü’t Tevarih” olarak bahsetmiştir. Kâtip Çelebi’nin kaleme almış olduğu ilk eser olan bu tarih kitabı iki cilt olarak tasarlanmış ve yazımı 1641 yılında tamamlanmıştır.²⁵

Kâtip Çelebi, Cenabî’nin “el-Alemü’z-zâhir”ini özetlemek ve tamamlamak amacıyla Arapça olarak yazdığı bu eserde Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi, İslam öncesi ve sonraki hükümdarlar ve hanedanlar, Azak Muhasarası’na (1642) kadar Osmanlı tarihini ele almıştır.²⁶

Mukaddeme’nin dört faslından birincisi, eserin içindeki ana bölümleri ve bölümleri göstermektedir. İkinci fasıl, tarihin anlamı, konusu ve yararına ayrılmıştır. Üçüncü fasıl, bu konuda yazılmış kitapların adlarını alfabe sırasına göre vermektedir. Kâtip Çelebi’nin toplamının 1300 olduğunu açıkça söylediği bu bölüm, “Arapça Fezleke”nin tek nüshası olan yazmada eksik olmasına rağmen Kâtip Çelebi bu eserini yazarken başvurduğu kaynakların adlarını sırası geldikçe, hemen hiç atlamadan verdiği için, kaybolmuş olan bu listeyi yaklaşık olarak yeniden meydana getirmek mümkündür. “Keşfü’z-zunûn”da alfabe sırasına koyduğu tarih eserlerinin 914’ü bulan sayısı bu yekûna yaklaşmaktadır. Bu liste, başta Arapça olmak üzere Farsça ve Türkçe yazılmış bütün bilinen tarih eserlerini içermektedir. Dördüncü fasıl, tarihçinin göz önünde tutacağı şartlarla bilmesi gereken kurallara aittir. Metnin bölündüğü üç asıl ise iki bölüme ayrılmış olup her bölüm de tekrar üç fasla ayrılmıştır. Bu bölümlerde yaratılmışların başlangıcı, peygamberler ile dört halife, İslâmlıktan önceki hükümdarlar, sırasına göre, tarihte yer alışlarına göre, İslâmiyet’ten sonraki hükümdarlar, zor kullanarak bir hükümeti ele geçirmiş olanlar, hükümete karşı ayaklananlar ve peygamberlik iddiasında

²⁵ Eyüb Baş, “Katip Çelebi”, *Türkler*, XI.Cilt, Ed.Salim Koca vd, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.83.

²⁶ Ak, *a.g.md*, s.21.

bulunanlar anlatılmaktadır. Bu bölümlerden sonra bazı faydalı bilgileri toplamış olan bir tetimme (taamlama) yer almaktadır.²⁷

Kâtip Çelebi, ikinci ana bölümde, insanlığın genel işleri, iklimler, türlü kavimler ve Arap kabileleri, ad, lakap, künye, yer ve ölüm tarihlerinin nasıl belirtileceği üzerindeki kuralları anlatmaktadır. Bundan sonra bu bölümde gösterilen şehirlerle buralarda yetişen kişiler alfabe sırasına göre sıralanmıştır. Kâtip Çelebi'ye göre bu büyük bir bölümdür ve önemi bakımından tarihin özüdür. Bu ana-bölümün üçüncü bölümü, Hicretten Kâtip Çelebi'nin zamanına kadar yani 1591-92 tarihine kadar geçen olayların senelere göre sıralanmasından oluşmaktadır. Başta Cennâbî'nin büyük tarihini çok defa kısaltarak, kimi kez olduğu gibi alarak izleyen Kâtip Çelebi, ayrıca yararlandığı kaynaklara da işaret etmiştir. Tarihinin özellikle Osmanlılarla ilgili bölümü 1000 (1592-93) yılından sonra ele aldığı olaylar, Türkçe Fezlekesi ile birlikte yürümektedir. Bu tarih, IV. Sultan Murad'ın ölümüyle (12 Mayıs 1639) sona ermektedir.²⁸

“Fezleketü't Tevârih”, bir tarih kaynağı olmaktan çok tarihin anlam ve mahiyetini, tarihçinin bilmesi gereken hususları içermesi ve bir bibliyografya denemesi olması bakımından son derece önemlidir. Bir tarihçinin bilmesi gereken kronoloji, etnoloji, takvim, biyografi, ensâb, tarihî coğrafya gibi yardımcı ilimler hakkında bilgi veren eser, bu alanda bir taslak görünümündedir. Kâtip Çelebi daha sonra tarihe ve tarihi coğrafyaya dair yazdığı eserlerini hep bu mihraktan hareketle kaleme almıştır.²⁹

2. Türkçe Fezleke

“Fezleketü Akvali'l-Ahyar Fî İlmi't-Tarih Ve'l-Ahbar” adlı eserinin zeyli (devamı) sayılan eserde “Naima Tarihi” gibi 1592-1654 yılları arasında geçen tarihî olaylar iki cilt halinde Türkçe olarak anlatılır. Kâtip Çelebi'nin

²⁷ Gökyay, **Kâtip Çelebi**, s.41-42.

²⁸ Gökyay, **Kâtip Çelebi**, s. 42.

²⁹ Baş, **a.g.md.**, s.84.

kendi zamanını anlattığı ikinci cildi çok değerlidir. "Silâhtar Tarihi" bu eserin zeylidir.³⁰

Günümüze birçok yazma nüshası ulaşmış olan eserin müellif nüshası Atıf Efendi Kütüphanesi'ndedir (nr.1914). Eser, İstanbul Cerîde-i Havadis matbaasınca da iki cilt halinde basılmıştır.³¹

3. Takvîmü't-Tevârih

Hazret-i Âdem'in yeryüzüne indiği andan H.1058 (1648) tarihine kadar geçen sürede, tarihlerde olayların ve yazarın daha önce meydana getirdiği tarih kitaplarının, özellikle "Arapça Fezleke"nin kronoloji cetveli yerinde olan bu eser iki ayda tamamlanmıştır. Eser tamamlandığı yılın sonlarında Şeyhülislam Abdürrahim Efendi tarafından Sadrâzam Koca Mehmed Paşa'ya gönderilmiş ve yazar, ikinci halifelğe yükseltilmiştir. Kâtip Çelebi, sahip olduğu tarihlerin özetini üç-cüz'de toplamış, 1000 yılı olaylarını içine alan ikinci cüz'ün yazılmasında bazı acemi kâtipler güçlük çektiğinden, daha kolay yazılabilmesini sağlamak amacıyla, daha sade ve basit nüshalarını meydana getirmiş ve böylece "Takvimü't-Tevârîh" dört nüsha olmuştur. Eserin türlü tarihlerde, başka başka kimselerce yapılmış zeyilleri mevcut olup; en sonuncusunu Ali Suavi notlar ekleyerek meydana getirmiştir. Fakat Ali Suavi bunun ancak 198 sayfalık kısmını, Paris'te bastırabilmiştir. Arapça ve yazma halinde Farsça çevirileri bulunan bu eser Batı dillerine de çevrilmiştir.³²

³⁰ Bayrak, **a.g.e.**, s.204-205.

³¹ Baş, **a.g.md.**, s.84.

³² Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı** , s.24-25.

4. Tuhfetü'l-Kibâr Fi Esfâri'l-Bihâr (Deniz Seferlerinde Büyüklerin Armağanı)

Osmanlı ülkelerinin ilk sistematik coğrafya kitabı olan Tuhfetü'l-Kibâr İslâm kaynaklarında yer almayan Batı coğrafyacılığı ile ilgili bilgilerin, Doğu coğrafyacılığına ait bilgilerle birleştirilmesiyle oluşmuş genel coğrafya kitabıdır. Yazıldığı zamandan itibaren büyük ilgi görmüştür.³³

Osmanlıların ilk devirlerinden eserin yazıldığı tarihe kadar karada, denizde tedbirsizlik ve hatalar yüzünden uğranılan başarısızlıklar karşısında aksaklıklara çareler bulmak amacıyla yazılan eserde dünya haritası, Akdeniz ve Karadeniz, Akdeniz'de Osmanlı hakimiyetindeki adalar, Adriyatik denizi adaları ve buradaki sahil kentlerini gösteren 4 harita ve iki pusula yer almaktadır. Mukaddime, iki kısım ve hatimeden meydana gelen eserde önce coğrafyanın önemi ortaya konularak Mora, Venedik, Arnavutluk ve diğer Akdeniz sahilindeki Avrupa memleketleri, özellikle Venedik dukalığı anlatılmış, muhtelif kaynaklardan hareketle geçmişteki deniz fetihleri ve belli başlı derya kaptanlarının faaliyetleri sıralanmıştır. Tersane-i Âmire ve donanma hakkında bilgilerin verildiği eserde malî sıkıntıların, asker, hazine ve reâyâ ile ilgili meselelerdeki bozulmanın sebepleri gösterilerek çözümler tavsiye edilmiştir. İbrahim Müteferrika tarafından matbaanın ikinci eseri olarak basılan eser Batı dillerine de tercüme edilmiştir.³⁴

5. Keşfü'z-Zünûn An Esâmi'l-Kütûb-i ve'l-Fünûn (Kitap İsimleri ve İlimler Hakkındaki Şüphelerin Kaldırılması)

Büyük bir bibliyografya kamusu olan bu eserini yirmi yılda meydana getiren Kâtip Çelebi, gerek doğrudan okuduğu, gerekse sahaflarda ve kütüphanelerde gördüğü bütün eserleri, harf sırasına göre sıralamıştır. Belli bir adı olan eserleri yerinde, yazarı ve bunların yazılış tarihleri ile birlikte

³³ Baş, a.g.md., s.85

³⁴ Bayrak, a.g.e., s.21

göstermiş; ayrıca bunlarla ilgili eserleri de vermiştir. Bunların şerhlerini ve haşiyelerini de yazmış, geçtiği yerleri ya da ileride geçeceği yerleri kaydetmiştir. İsimsiz eserleri ise, ya ait oldukları bilim sırasında, ya da yazar adına göre kaydetmiştir. Eserlerin tarihleri ile birlikte, bâblarını ve fasıllarını da işaret etmek suretiyle iltibasları önlemiştir. Kâtip Çelebi eserin giriş kısmında, ilmin önemi, değeri, bölümlenmesi ve tarihi üzerinde durmuş, sırası geldikçe bütün ilimlerin adlarını, tariflerini ve konularını vermiştir. Kâtip Çelebi, bu eserinde üç yüze yakın müstakil ilim konusu göstermiş, bunların her biri hakkında ayrı ayrı bilgi verirken, bu yolda kendinden önce yazılmış olan ana kaynaklardan da yararlanmış, bunları açıkça kaydetmiştir. Eserde bulunan ufak-tefek yanlışlar, eksikler, boş bırakılmış yerler eserin büyük olan değerine hiçbir etki etmemektedir. Onun bu eseri meydana getirmek için verdiği büyük emek ve çektiği zahmetler, ayrıca başvurduğu kaynakların eksik ve bozuk olması dikkate alınınca, bu durum normal olarak kabul edilebilir. Kâtip Çelebi'nin 14.500 kadar kitap ve risaleyi ele aldığı bu eserde, 10.000 kadar yazar ve açıklayıcı adı geçmektedir. Kitap Flügel tarafından 1835-1858 yılları arasında, Arapça metni ve Latince çevirisi ile birlikte, ilk iki cildi Leipzig'de, ötekiler Londra'da olmak üzere basılmıştır. Çeşitli basımları olan bu önemli eser, son defa Maarif Vekâleti tarafından iki cilt halinde ve önceki baskılarına göre yanlışsız olarak bastırılmış olup, bunu zeyilleri izlemektedir.³⁵

“Keşfü'z-Zünûn”, Osmanlı dönemi tarih literatüründe eserleri müstakil olarak ele alan ve bunları alfabetik olarak sıralayan ilk bibliyografik çalışmadır. Daha önce, Taşkörolüzâde'nin “Mevzûâtü'l-Ulûm” adlı ilimler tarihi eseri gibi bir takım eserlerde kısmen bu tarz bir bibliyografya sunumu olmasına rağmen yıllar süren bir gayretle 15.000'e yakın eseri tek bir kitap halinde ortaya koyma orijini Osmanlı bilim tarihi içerisinde ilk kez Kâtip Çelebi'ye nasip olmuştur.³⁶

³⁵ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı** , s. 32-33.

³⁶ Baş, **a.g.md.**, s.85.

6. Tarih-i Frengi Çevirisi

Adı Kâtip Çelebi tarafından “Frengi Tarihi” olarak belirtilen bu eserin çevirisine Şeyh Mehmed İhlâsi yardım etmiş ve başka eserlerden çeviri yoluyla bir-iki kısaca zeyl de eklenmiştir; eserin çevirisindeki amaç, doğrudan doğruya çeviri olmayıp, Kâtip Çelebi'nin başkaca yazdığı tarih eserlerine bir ek olarak düşünüldüğü için, dil güzelliğine ve düzenlemesine pek dikkat edilmemiştir. Yani eser, bir tür çeviri müsveddesi halindedir. Kâtip Çelebi, bunu asıl eserine alırken, üzerinde işleyeceğini belirtmiştir.³⁷

Johann Carion'un “Chronik” adlı Latince vakâyinâmesinin çevirisi olan eserin bir kısmı Şinasi tarafından Tasvîr-i Efkâr gazetesinde dizi halinde yayımlanmıştır.³⁸

7. Tarih-i Kostantiniyye ve Kayâsire (Ravnaku's-Saltana)

Kâtip Çelebi, “Mîzânü'l-Hakk”ta “Ravnaku's-Saltana (Kostantaniyye Tarihi) dahi tercüme olundu” diye bahsettiği bu eseri, 1577 yılına kadar gelen olayları bir “Kitab-ı Kebîr”den çevirme ve seçme yoluyla meydana getirmiştir. Eserin asıl metni, birkaç müellif tarafından yazılmış ve “Şehr-i Kostaniyye Mülûk”ü sonradan kitabın sonuna eklenmiştir. Burada İstanbul'da hüküm sürmüş Bizans ve Osmanlı sülâlesi zamanlarında geçen tarihî olaylar, İstanbul'un su yolları, çukur bostanları, somaki tahtları, yangınları ve zelzelesi anlatılmaktadır.³⁹

8. İrşâdü'l-Hayârâ İlâ Tarihi'l-Yunan ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ

Kâtip Çelebi'nin, ismi “Şaşkınlık İçin Yunanlıların, Romalıların ve Hristiyanların Tarihine Dair Klâvuz” anlamına gelen bu eseri 1655 yılında

³⁷ Gökyay, *Kâtip Çelebi Yaşamı*, s.25.

³⁸ Baş, *a.g.md.*, s.86.

³⁹ Gökyay, *Kâtip Çelebi*, s.45.

tamamlanmıştır. Kâtip Çelebi'nin amacı Müslümanlar tarafından daha önce yazılmış tarih kitaplarında, Avrupa ülkelerinin toplum ve devlet teşkilatları hakkında taassup sebebiyle verilen yalan yanlış bilgileri düzeltmek ve Müslümanları onlar hakkında doğru bir şekilde bilgilendirmektir.⁴⁰

9. Düsturu'l-Amel li Islâhi'l-Halel (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar)

Kâtip Çelebi H. 1063 (M. 1652-53) yılında bütçe açığına çare bulmak maksadıyla toplanan divana katılmış ve bu vesileyle bir mukaddime, üç fasıl, netice, neticetü'n-netice ve tenbih ve tebşir kısımlarından oluşan “Düsturü'l-Amel li-Islahi'l-Halel” (Bozuklukları Düzeltmede Eylem İlkeleri) adlı bir risale kaleme almıştır.⁴¹

Kâtip Çelebi kitabının mukaddimesinde kitabın yazılma sürecini ve kitabını ne amaçla yazdığını açıklamıştır. Kâtip Çelebi'ye göre H.1063 yılında (1652- 1653) Osmanlı Devleti'nin topluluk yapısında bir değişme ve toplumun çeşitli kesimlerinde anlaşmazlık belirtileri görülmeye başlanmıştır. Padişah çıkardığı bir fermanla ehli divanın vezir ve defterdarın huzurunda toplanmasını ve gelirin azlığı, masrafın çokluğu, buna bağlı olarak reâyânın güçsüzlüğü ve askerin çokluğu konularının görüşülmesini ve çözüm bulunmasını emretmiştir. Kâtip Çelebi ömrü boyunca hizmet ettiği, savaşta ve barışta derdini çektiği, geçmişlerin tarihini görerek gölgesinde huzur bulduğu Osmanlı Devleti'ne yardım ve teşekkür etmek amacıyla geçmişte bilfiil tecrübe ettiği bu durumla ilgili olarak birkaç sayfa yazmak istediğini belirtmiştir. Ancak Kâtip Çelebi devleti yönetenlerin -gayret eksikliği sebebiyle- bu kitaptan yararlanmayacaklarını düşünmektedir. Kâtip Çelebi

⁴⁰ Baş, a.g.md., s.86.

⁴¹ Mehmed Öz, **Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları**, 2. basılış, İstanbul, Dergah Yayınları, 2005, s.31.

buna rağmen bu kitabı ahirette kendisine mazeret olacağı düşüncesiyle yazmıştır.⁴²

Kâtip Çelebi siyasetnâmelerde sıkça vurgu yapılan "Dâire-i Adliye"nin toplumsal barış açısından önemine değinmektedir. İslahatnâme/layiha türüne iyi bir örnek olarak gösterilen "Düsturu'l-Amel li-İslahi'l-Halel"de, inhitat idarî, mali ve ahlâkî boyutlarıyla ele alınmakta ve bu bütünlük içerisinde çözüm üretilmeye çalışılmaktadır. Devleti "örgütlü insan toplumu" olarak tanımlayan Kâtip Çelebi, meselelere çözüm üretirken kendisini "devlet adamı-doktor" yerine koymaktadır. Eserine koyduğu isim bu anlayışın bir göstergesidir. İbni Haldun'un, Osmanlı Devleti'nde bilinen iki temsilcisinden birisi olan Kâtip Çelebi, ıslahatların hayata geçirilmesinde yöntem olarak güç kullanmayı gerekli görmektedir.⁴³

Kâtip Çelebi kitabının bölümlerini kısaca şöyle tanıtmaktadır. "Kitap bir mukaddime, üç fasıl ve netice üzere tertib olunub ismine Düsturu'l-Amel li-İslahi'l-Halel denilmiştir. Mukaddime etvar-ı devlet beyanındadır, fasl-ı evvel reâyâda, fasl-ı sani askerde, fasl-ı salis hazinededir. Netice def-i ihtilâl galesi ve devlet düzenindeki bozulmanın ilacına işarettir."⁴⁴

Kitap, Ali Can tarafından "Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar" adıyla yayınlanmıştır.⁴⁵

10. Levâmiun-nûr fi Zülûmât-i Atlas Minör (Atlas Minörün Karanlıklar ve Aydınlıklar Parlamaları)

Kâtip Çelebi'nin ikinci önemli eseri olan kitap, Şeyh Mehmed İhlâsî'nin yardımı ile bir Lâtince coğrafya eseri olan, G. Mercator ile Hondius'un 1621 yılında yazdığı "Atlas Minor"un Türkçe'ye yapılmış bir çevirisidir. Yazma halindedir.⁴⁶

⁴² Kâtip Çelebi, **Düsturu'l-Amel li-İslahi'l-Halel**, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no. 4075, s.31.

⁴³ Coşkun Yılmaz, "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", **Osmanlı**, IV.cilt, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.72.

⁴⁴ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁵ bkz. Ali Can, **Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1992.

⁴⁶ Bayrak, **a.g.e.**, s.205.

11 . İlhamü'l-Mukaddes min Feyzi'l-Akdes

Kâtip Çelebi'nin heyet (Astronomi) ilmiyle meşgul olduğu sırada, zihnini kurcalayan üç meseleyi fikhî bir problem haline dönüştürerek ele aldığı bir risaledir. Kaleme almasına etki eden bir diğer husus, gündüz ile gecenin süreleri arasında büyük fark olan memleketlerde namaz ve oruç vakitlerinin nasıl belirleneceği konusunda Şeyhülislam Bahâî Efendi'den istemiş olduğu fetvaya karşılık alamayışıdır.⁴⁷

Kâtip Çelebi bu kitabında kuzey memleketlerinde namaz ve oruç vakitlerinin tayini, güneşin aynı cihetten doğup batmasının dünyanın bir noktasında mümkün olup olmadığı, her ne yana dönülse kible olabilecek Mekke'den başka bir memleket bulunup bulunmadığı gibi konulardan bahsetmiştir. Kendisi bu üç sorunun cevabını vermeye kalkışmayıp bu üç konuda adı belli bilginlerin eserlerinden yararlanarak, yalnızca bunları açıklamakla yetinmiştir. Kitapta esas meseleye girilmeden önce, okuyucunun anlamasını kolaylaştırmak üzere lüzûmlu heyet terimlerine yer verilmiştir. Kâtip Çelebi kitabın sonunda, fenninde bilgili sanılan Şeyhülislâm Bahâî Efendi'nin “güneşin aynı cihetten doğup batmasının dünyanın bir noktasında mümkün olup olmadığı” hakkında yazdığı fetvayı görerek buradaki yanlışı ve bozukluğu gösterip düzeltmiştir.⁴⁸

12. Tuhfetü'l-Ahyar fi'l-Hikem ve'l-Emsâl ve'l-Eş'âr

Alfabetik olarak düzenlenmiş ansiklopedi niteliğindeki eser Türkçe, Arapça ve Farsça yazılmış çeşitli kitaplarda yer alan aile ve memleket

⁴⁷ Baş, a.g.md., s.86.

⁴⁸ Gökyay, Kâtip Çelebi, s.51-52.

idaresine dair menkûbelerden, kuşlar, hayvanlar ve otlara ilişkin merak uyandıran bilgilerden, hikaye, fıkra, atasözleri ve şiirlerden derlenmiştir.⁴⁹

13. Dürer-i Müntesire ve Gurer-i Münteşire

Kâtip Çelebi, bu kitabını, biyografi eserini meydana getirmek için, bu konudaki kitapları okuyup incelediği sırada, yararlanılması gerekli noktalar, türlü meselelere ve konulara dair seçtiklerinden meydana getirmiştir. Kâtip Çelebi esere mukaddimede ayrı bir ad vermemiş, yalnızca onun niteliğini göstermek üzere, “saçılmış inciler, dağılmış parıltılar, türlü çiçekler ve birbirini tutmayan değerli taşlar” anlamına gelen vasıflar sıralamıştır. Eserde niyet, üçlü boşama, hülle, kıbleye yönelme, yemek yol yordamı, yoksulluk ve aşağılık, kadının karnındaki cenin, insanın içinde tam güven ve inanç, hükümdarların şeriatça hükümdar sayılması hakkındaki şartlar; Kâbe'nin içinde namaz; kelâm ilmi, öğretmene karşı gelme, ibadetin konusu, gizli sır, hasta ziyareti, bağ, korku ve umut, şiiri kötüleme, kerametlerin inkârı, satranç, kanaat, iftar, yargıcın sultanın buyruğunu geri çevirmesi, cimrilikle öğünme vb. gibi birbiriyle ilgisi düşünülmeden yalnızca merak ve tecessüse dayanılarak seçilmiş konular yer almaktadır. Bu konular, başka başka yazarların eserlerinden çıkarılarak bir araya getirilmiş olup değişik kimselerin hâl tercümelerinde, onlara dair fıkralar, hikâyeler ve onların bir mesele hakkında fikirleri kaydedildiğinden, Kâtip Çelebi, bunlardan ilgi çekenleri seçmiştir.⁵⁰

⁴⁹ Baş, a.g.md., s.87.

⁵⁰ Gökyay, Kâtip Çelebi Yaşamı, s.34-35.

14. Recmu'r-Racîm bi's-Sin ve'l-Cim (Soru Cevap Yoluyla Şeytanı Taşlama)

Kâtip Çelebi'nin 1064-65 (1653-55) yıllarında, şeyhülislamların yazılarından, garip fıkıh meselelerini ve fetvaları bir araya toplayarak meydana getirdiği bu eser kaybolmuş görünmektedir.⁵¹

15. Muhammediye Şerhi

Ali Kuşçu'nun (öl. 1474) Fatih Sultan Mehmed'e ithaf ettiği “er-Risaletü'l-Muhammediyye” adlı aritmetik kitabının, cebir ve mukabele bölümüne kadar olan kısmının şerhidir. Kâtip Çelebi'nin, talebesi Mevlâna Mahmud'un ricası üzerine başladığı, 1648 sıralarında onun vefatı üzerine belirtilen bahiste bıraktığı, temize çekmediği ve “Hüsnü'l-Hediyye” adını verdiği bu şerh günümüze ulaşmamıştır.⁵²

16. Câmiu'l-Mütûn min Celli'l-Fünûn

Kâtip Çelebi'nin türlü konulara ait okuduğu veya okuttuğu eserlerin özetlerinden ve açıklamalarından meydana gelmiş bir mecmuadır. Kâtip Çelebi kabiliyetli ve zeki olan bir kimsenin türlü konular hakkında bir bilgisi olması gerektiğini, ömrü yeter ve imkânlar bulursa o kimsenin bu konular üzerinde derinleşeceğini açıkça söylemiş ve bu mecmuada her ilim dalı için ana metinlerden birini ele alarak özetlemiş ve buna “Câmiu'l-Mütûn min Celli'l-Fünûn” adını vermiştir. Kâtip Çelebi'ye göre bunu iyice sindiren kimse zamanın allâmesi olacaktır. Bu mecmuada bulunan ilimlerden faydalanmayı kolaylaştırmak üzere eserin baş tarafına ilimlerin bir şeceresi koyulmuştur.⁵³

⁵¹ Gökyay, **Kâtip Çelebi**, s.55.

⁵² Baş, **a.g.md.**, s.87

⁵³ Gökyay, **Kâtip Çelebi**, s.55.

17. Beyzâvî Tefsiri Şerhi

Kâtip Çelebi, Beyzâvî tefsirini hocası A'rec Mustafa Efendi'den görmüş ve 1642/43 sıralarında günde bir sayfa olmak üzere şerhini yazmaya başlamıştır. Kâtip Çelebi'nin bu şerh hakkında başka bir bilgi vermemesi onun başlangıçta kaldığını ya da eserin kaybolmuş olduğunu düşündürmektedir.⁵⁴

18. Cihannüma (Dünya Aynası)

Osmanlı ülkelerinin ilk sistematik coğrafya kitabı olan bu eser İslâm kaynaklarında yer almayan Batı coğrafyacılığı ile ilgili bilgilerin Doğu coğrafyacılığına ait bilgilerle birleştirilmesiyle meydana gelen genel coğrafya kitabıdır.⁵⁵

19. Süllemü'l-Vusûl ila Tabakâtî'l-Fuhûl

Alfabe sırasına göre tertiplenmiş Arapça bir tabakat kitabı olup iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde künyeleriyle tanınmış ünlü kişiler; ikinci bölümde nesep, künye ve lakaplarıyla bilinen kimseler sıralanmış ve her harf bir bölüme ayrılmıştır. Kâtip Çelebi bu eserini, bir dereceye kadar “Keşfü'z-zunûn”unda geçen kitapların yazarlarına ait bir indeks gibi meydana getirmiştir. Kâtip Çelebi eserinin ikinci bölümünü daha büyük gördüğünü belirterek buna şiddetle ihtiyaç olduğunu açıkça söylemektedir. Esas olarak Suyûtî'nin “Tahrîrû'l-lübâb” adlı eserini almış ve bu eserini H.1053 Kadir Gecesi'nde (7 Aralık 1643) tamamlamıştır. Kâtip Çelebi'nin bu eseri hazırlamak için yararlandığı ve yeri geldikçe adlarını verdiği kaynakların

⁵⁴ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı**, s. 37.

⁵⁵ Baş, **a.g.md.**, s. 85.

sayısı yüzden fazladır.⁵⁶

Yazarın otobiyografisinin yer alması ile de önem kazanan ve müsvedde halinde kalmış olan bu esere, Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi (öl. 1787) tarafından 1762 tarihine kadar gelen bir zeyl yapılmıştır.⁵⁷

20. Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyârî'l-Ehakk (En Doğruyu Seçmek Hususunda Hak Terazisi)

Kâtip Çelebi zamanının şiddetli tartışmalarına konu olan birtakım meseleler üzerinde, müsbet fikirler ileri sürerek bunların niteliğini ortaya koymak ve kuru kavgaları önlemek amacıyla kaleme aldığı bu eseri için “fakir bundan önce nicelerini doğru yol gösterip itidâle yöneltmek suretiyle taassup bağından kurtarmak için şu küçük eseri kaleme aldım” demiştir.⁵⁸

Aklî ilimlerin gerekliliği hakkındaki bir mukaddime ile başlayan eserde raks, devir, tütün, afyon, kahve, tagannî, bidat, rüşvet, musâfaha, Yezid'e lanet okuma, Firavun'un imanı, baş eğerek selam verme gibi tartışmalara sebep olmuş birçok konu yer almaktadır. Katip Çelebi eserde ağırlıklı olarak insanların farklı düşünce ve kanaatlere sahip olmasının normal olduğu vurgulamaya çalışmış, daima hoşgörülü olunması tavsiye etmiştir. Eser, Şinasi tarafından Tasvîr-i Efkâr'da kısım kısım yayımlandıktan sonra, 1864, 1869 ve 1888 yıllarında olmak üzere üç kez basılmıştır. Eserin çok sayıda nüshası bulunmaktadır.⁵⁹

Kâtip Çelebi, birçoğu özgün olmayıp derleme, çeviri veya şerh niteliğinde de olsa ilgilendiği hemen her ilim dalında bir eser bırakmıştır. Bütün eserlerini mensubu bulunduğu dinin ve devletin insanlarına hizmet amacıyla kaleme alan Kâtip Çelebi, Osmanlı bilim tarihinin bilge kişiliklerinden biri olmuştur.⁶⁰

⁵⁶ Gökyay, **Kâtip Çelebi**, s.46-47.

⁵⁷ Baş, **a.g.md.**, s.87.

⁵⁸ Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı**, s.39.

⁵⁹ Baş, **a.g.md.**, s.87.

⁶⁰ Baş, **a.g.md.**, s.87.

II.DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA’NIN HAYATI ve ESERLERİ

A. Hayatı

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Osmanlı Devleti’nin gerilemesi konusuna çok ilgi gösteren ve zamanın şartlarını etraflıca anlatarak reform fikirleri ileri süren az rastlanan devlet adamlarından biridir.⁶¹

Bakkaloğlu Sarı Hacı Mehmed Paşa başkent İstanbul’da doğmuştur. Hayatının ilk yılları hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. “Bakkaloğlu” lakabı babasının bakkal olduğunu, “sarı” lakabı saçının veya teninin sarı olduğunu, “hacı” lakabı ise Mekke’ye giderek hacı olduğunu göstermektedir.⁶² En bilinen lakabı “defterdar” olan Sarı Mehmed Paşa muhtemelen 1655-1658 yılları arasında doğmuştur.⁶³

Defterdar Sarı Mehmed Paşa 1671 yılında tahminen 12-15 yaşlarında iken defterdarlığın en önemli şubelerinden olan Ruznâme-i Evvel Dairesi’ne girmiştir.⁶⁴

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, defterdar mektupçuluğuna atanmış, uzun yıllar bu görevde çalışmıştır.⁶⁵ Rami Paşa’nın sadrazam olmasından sonra baş defterdarlığa tayin edilen Defterdar Sarı Mehmed Paşa bu göreve kısa aralıklarla yedi defa getirilmiştir.⁶⁶

Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın 1703 yılında atandığı ilk defterdarlığı birkaç ay sonra meydana gelen Edirne Vakası ile son bulmuştur.⁶⁷ II. Mustafa’yı hal’ edip, III. Ahmed’i tahta çıkaran âsiler, devletin yüksek

⁶¹ Hüseyin Ragıp Uğural, **Defterdar Sarı Mehmet Paşa Devlet Adamlarına Öğütler**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Başvuru Kitapları/2, 1992., s.XVII.

⁶² Walter Livingston Wright, **Ottoman Statecraft The Book of Counsel for Vezirs and Governors (Nasaih ül-vüzera vel’ümera) Sarı Mehmed Pasha, the Defterdar**, Princeton University, 1935,s. 4.

⁶³ Ali İbrahim Savaş, “Layiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”, **Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 9, Bahar 1999, s.106.

⁶⁴ Öz, **a.g.e.**, s.33.

⁶⁵ Bayrak, **a.g.e.**, s.121.

⁶⁶ Abdülkadir Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa”, **DİA**, IX. Cilt, s. 98.

⁶⁷ Abdülkadir Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın Malî Bazı Görüş ve Faaliyetleri”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 10-11**, Ayır Basım, 1983, s. 245-246.

kademelerinde değişiklikler yapmışlar, bu arada Defterdarlık makamına da önce Muhteşem Mehmed Efendi'yi, birkaç gün sonra da Darbhâne Emini Muhsinzade Abdullah Efendi'yi getirmişlerdi. Abdullah Efendi nefy olunanların mallarını, Feyzullah Efendi ile evlâd ve etbânın evlerindeki para ve eşyaları kabz ederek Bâb-ı Humâyun'da hıfzetmiş ve bu meblağdan ihtilâlcilerin masrafların karşılamıştır.⁶⁸

Ancak Muhsinzade, yeni padişahın cülusu sebebiyle askere verilmesi gereken parayı sağlamakta başarısız olunca, isyancılar Bakkalzade'ye haber gönderip onu tekrar defterdar yapmak istediler. Canına ve malına zarar verilmemesi şartıyla bu teklifi kabul eden Mehmed Paşa, III. Ahmed tarafından defterdarlık makamına getirilmiştir. Defterdarın cülûs bahşişiyle birlikte mevâcibleri de tedarik etmesi gerekiyordu. Ancak o sırada hazine bomboştı. İsyancılar padişahın birkaç gün süre vermeleri talebini kabul etmeyince III. Ahmed, Defterdar'a bu işin halledilmesi emrini verdi. Sarı Mehmed Paşa bu durumu, "cebeci ve yeniçeri taifesinin mevâcib ve cülûs bahşişi taleblerinin kendisini 'ateş-i ızdırab-ı hayrete' düşürdükleri" şeklinde anlatmıştır. Mehmed Paşa'ya göre, o zaman mirî hizmetlerin satış vakti olsaydı, hazinede bir miktar para bulunurdu. Ancak durum bunun tam tersiydi. Ayrıca yakın zamanda imzalanan Karlofça Andlaşması'na kadar Avusturya, Rusya ve Venedik'le yapılan ve on yıl süren seferler hazineyi tüketmiş, gerekli paranın tedarikinde herkes zora düşmüştü.⁶⁹

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, kısa bir süre içinde cebecilerin geçmiş mevâcibleri için 250 kese, cülûs bahşişi için 3688 kese olmak üzere toplam 3938 kese gibi büyük bir miktar parayı temin edebilmiştir.⁷⁰

Mevâcib ve cülûs tevzi ile sorunlar bitmemiş, bostancılar da eski mevâciblerin verilmemesi yüzünden isyan etmiştir.⁷¹ Saray-ı Hümayun'un muhafızı olan Bostancı Ocağı'na, III. Ahmed'in Edirne'den İstanbul'a hareketi sırasında bir hatt-ı hümayun verilerek mevâciblerinin ödeneceği söylenmişti.

⁶⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaiyat Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)**, Haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.XVIII-XIX.

⁶⁹ Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Malı", s.246-247.

⁷⁰ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaiyat**, s.XX.

⁷¹ Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Malı", s.248.

Ancak hazine bomboş olduğundan bu sözün hemen yerine getirilmesi mümkün değildi. Kendilerine ödenmesi gereken paranın gecikmesi üzerine bostancılar, Bostancıbaşı Edirneli Mehmed Ağa'nın etrafında toplanmışlar, padişahın, mevâciblerinin kısa sürede ödeneceği şeklindeki vaadine aldirmayarak dağılmamışlardır. Bunun üzerine sarayda toplanan meşveret meclisi hemen ulûfelerin ödenmesine ve padişahın kendilerine güveni kalmadığından bütün bostancıların kapıya çıkarılmasına karar vermiş ve bu paranın bulunması için Defterdar'ı görevlendirmiştir. Mevâcibler kısa sürede ödenmiş, 773 bostancı kapıya çıkarılmıştır.⁷²

Ancak, Defterdar Sarı Mehmed Paşa için zor günler bununla da bitmemiş ve İstanbul'da toplanan askerlerin şehirden çıkarılması için gereken parayı bulmak zorunda kalmıştır.⁷³ Mevâcibler için 2.600 kese akçe gerekliydi. Fakat kısa bir süre önce cülûslar ve eski mevâciblerin tedariki yüzünden hazine tamamen tükenmişti. Defterdar Sarı Mehmed Paşa bu durumu “der-akab bu mikdar akçeler dahi mevâcib için ıcaleten tedarükü bir vechile mutasavver olmadığı cümlelerin malûmu olmağla ser-cünban-ı hayret ü ıztırâb olarak, gavta-hâr-ı girdâb-ı efkâr oldum” sözleriyle anlatmıştır. Ama Defterdar Sarı Mehmed Paşa sözlerinin hemen ardından “bu parayı Allah'ın inayeti, peygamberin mucizâtı bereketi ve padişahın uğuriyle tedarik ederek bütün ocaklara tevzi ettiğini, böylece yeniçeri, cebeci serdengeçtileri, bazı söz sahiplerinin ve öteki asker taifelerinin birkaç gün içinde ulufelerini alarak Anadolu ve Rumeli taraflarında sakin olanların yerlerine gidip dağıldıklarını” eklemiştir.⁷⁴

Defterdar Sarı Mehmed Paşa kısa sürede bu sorunu çözmesine rağmen görevinden alınarak eski görevi olan Ruznâmçe-i Evvel memuriyetine tayin edilmiştir.⁷⁵

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Firari Hasan Paşa'nın Rumeli Beylerbeyliğine tayini sebebiyle boşalan defterdarlık makamına 1704 yılında üçüncü defa getirildi. Bu defa görevinde uzun süre kalan Defterdar Sarı

⁷² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaiyat**, s.XXI.

⁷³ Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Mali”, s.248.

⁷⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaiyat**, s.XXI-XXII.

⁷⁵ Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa”, s.98.

Mehmed Paşa, Çavuşbaşı Türk Ahmed Ağa ile Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın adamı olan sadaret kethüdası Osman Ağa arasında çıkan bazı anlaşmazlıklarda Türk Ahmed Paşa'nın tarafını tutup Osman Ağa ile yaptığı tartışmadan dolayı Şubat 1705 tarihinde azledildi. Yerine getirilen Haraç Muhasebecisi Davul İsmail Efendi dört ay gibi kısa bir sürede azledildi. Devletin en sıkıntılı zamanlarında gösterdiği başarılarla tanınan Defterdar Sarı Mehmed Paşa dördüncü defa defterdarlık makamına tayin edildi. (Haziran 1705) Bu görevi on üç buçuk ay süren Defterdar Sarı Mehmed Paşa 1706 yılında azlolundu ve yerine Seyyid Yahya Efendi tayin edildi. Ancak Yahya Efendi kendi isteğiyle bu görevi bırakınca yerine sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın isteğiyle mevkufat halifelerinden Damad Mehmed Efendi tayin edildi. Damad Mehmed Efendi'nin memuriyet süresini uzaması vesile edilerek azledilmesiyle Defterdar Sarı Mehmed Paşa on dokuz ay aradan sonra 1708 yılında beşinci defa şıkk-ı evvel defterdarlığına getirildi. Ancak bazı kişilerin tahrikiyle veziriazamın gözünden düşen ve 1709 yılında azledilen Mehmed Paşa, Kumkapı'daki evine çekilerek kendi haliyle meşgul olmaya başladı. Çok geçmeden Çorlulu Ali Paşa tarafından beyler beylik payesiyle arpalık olarak Selanik mutasarrıflığı tevcih ettirildi. Bender muhafazasında hazır bulunması bildirilen eski İstanbul Ağası Derviş Mehmed Ağa'nın firar etmesiyle Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya Kocaeli sancağı mutasarrıflığı da verildi. Rusya ile savaş ihtimalinin belirmesi üzerine iki yüz sipah ve silahdar serdengeçtilerini Bender'e götürmesi emredildi. Bender'den dönüşte altıncı defa (1712) defterdarlık makamına getirilen Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Haziran 1712 tarihinde bilinmeyen bir sebepten azledildi.⁷⁶

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Ocak 1713 tarihinde Tersane-i Âmire Eminliği görevine tayin edildi.⁷⁷ 1713 yılında Rusya ile yaşanan sınır anlaşmazlığının çözülmesi için kurulan üç kişilik komisyonda görevlendirildi.⁷⁸

Ertesi yıl yedinci defa defterdarlığa tayin edilen Sarı Mehmed Paşa, Sadrazam Damad Ali Paşa'nın Mora'yı fethi sırasında hazır bulundu. Bütün

⁷⁶ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyat*, s.XXII-XXIV.

⁷⁷ Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", s.98.

⁷⁸ Uğural, *a.g.e.*, s. XIX.

kayıd ve tahrir defterleri isyancılar tarafından yakıldığından iki binden fazla mamur köy, arazi ve birçok emlâkın yeniden tahriri Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın defterdarlığı sırasında yapılmıştır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa Avusturya savaşlarına katıldı. Hattâ Kâtip Ali Paşa'yı savaşa teşvik edenlerden biri de kendisiydi.⁷⁹

Avusturya Savaşı (1716) sırasında Damad Ali Paşa'nın şehid olması üzerine sadrazamlık mührü bekleyenler arasında Defterdar Sarı Mehmed Paşa da vardı. Ancak, III. Ahmed'e yakınlığı bulunan mevkufatçı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın etkisiyle yaşlı vezir Koca Halil Paşa sadrazam oldu. Bu sırada Prens Öjen (Eugene) komutasındaki Avusturya ordusu Temeşvar'a kadar gelmişti. Sarı Mehmed Paşa yaşlı sadrazama yardım etmekle görevlendirildi ve padişah tarafından kendisine sadrazamlık vaadinde bulunuldu. Gerek bu vaad gerekse çevresindekilerin etkisi ve sadrazamlık mührünün gecikmesi Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın sabırsızlığını artırmıştı. Hatta Paşa sadrazamlık mührünü açıktan isteyecek kadar hırslanmıştı. Bu tutumu ve padişah aleyhine söylediği sözler aleyhine olmuş, bu davranışlarıyla asıl sadrazam adayı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın eline yeni kozlar vermişti. Defterdar Sarı Mehmed Paşa ordu Edirne'ye gelinceye kadar oyalandı ve 1717 yılında Selanik muhafızlığına tayin edildi.⁸⁰

Şehîd Ali Paşa'dan dul kalan Fatma Sultan'la evlenen, Rikâb-ı hümayûn kaymakamlığına yükselen ve sulh taraftarı olan Nevşehirli İbrahim Paşa ile Temeşvar düşman elinde olduğu sürece barışın olamayacağı fikrini müdâfaa eden Mehmed Paşa arasındaki rekabet gittikçe artıyordu. Defterdar Sarı Mehmed Paşa bu arada, kendisini Pâdişah'ın gözünden düşürecek fiilleri yapmaya devam ediyordu. Ordu Edirne'ye vâsıl olmadıkça, kimseye mukâtaa tevcih olunmaması babında hatt-ı hümayûn sâdır olmuş iken, Mehmed Paşa bu emre uymayarak, bazı mukâtaâtı tevcih etmişti. Bu mukâtaalar tekrar diğer kimselere ihsan olunmuş, ancak Pâdişah'ın artık Mehmed Paşa'ya itimâdı kalmamıştır. İbrahim Paşa gibi, saraydaki rakîbleri de öteden beri her fırsatı değerlendirmişler, Petervaradin Bozgunu'ndan sonra Sadâret'e Sarı

⁷⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyat*, s.XXV.

⁸⁰ Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", s.98.

Mehmed Efendi'yi münasip gören III. Ahmed'i, bu fikrinden caydırmaya muvaffak olmuşlardı. Selânîk'e vardıktan kısa bir süre sonra vârid olan Padişah'ın hatt-ı humâyûnuyla Defterdar Sarı Mehmed Paşa'dan ilkbaharda yapılacak sefer için evlâd-ı fatihandan kendi mal ve parasıyla teçhizâtlandırılmış 3.000 asker istenmiş ve Niş Ovası'nda hazır bulunması emredilmiştir. Bu hatt-ı hümâyûn Pâdişah'ın Mehmed Paşa'ya karşı tutumu açıkça göstermektedir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın bu kadar kısa zamanda, kendi kapı halkının dışında, 3.000 askeri, devlet yardımı olmaksızın silahlandırması kolay değildi.⁸¹

Zor durumda kalan Defterdar Sarı Mehmed Paşa, padişah hakkında söylediği sözlerle Damad İbrahim Paşa gibi rakiplerini ellerine koz vermeye devam etti. Buna Selanik'te halka zulmetme, Temeşvar'ın düşman eline düşmesine sebep olma gibi suçlamaların da eklenmesiyle Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Kavala Kalesi'ne hapsedildi. İstanbul'daki mallarına ve parasına el konulan Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Mart 1717 tarihinde idam edildi; Kavala'daki Ulu Cami'nin avlusuna gömüldü.⁸²

Bakkal-zâde el-Hâc Sarı Mehmed Paşa, yarım asra yakın bir süre Osmanlı Devleti'nin en buhranlı dönemlerinde defterdarlık gibi mühim bir makamda başarılı hizmetlerde bulunmuştur. Her ne kadar Petervaradin Bozgunu'ndan sonra etrafını saran menfaatperestlerin etkisiyle Padişâh'ın kendisine olan teveccühüne karşı bazı sabırsız davranışları ve tedbirsizlikleri olmuşsa da, idamının asıl sebebi III. Ahmed'in çevresindeki Nevşehirli İbrahim Paşa gibi rakîblerinin telkinleridir. Kendisine yapılan suçlamalar Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın haksızlık karşısında dilini tutamadığını göstermekte ve bu durum ise onun Sadrazamlık gibi ince bir siyaset güdülmesi gereken makama liyâkatine gölge düşürmektedir. Köprülüler gibi savaşçı ve sert mizaçlı bir ailenin ekolünde yetişen Mehmed Paşa, III. Ahmed'in ve damadı olup ertesi sene de veziriazamı olan İbrahim Paşa'nın yumuşak ve sulhsever karakterlerine ters düşüyordu. Nitekim, katlinden bir

⁸¹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaiyat**, s.XXVIII-XXIX.

⁸² Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", s.98.

sene kadar sonra İbrahim Paşa'nın sadâretiyle başlayan Lâle Devri gibi zevk ve safa dönemiyle, Mehmed Paşa gibi zâtların devri kapanmıştır.⁸³

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Şehzade Camii civarındaki Firuzağa Mahallesi'nde ve evinin bulunduğu Kumkapı'da iki çeşmesi vardır.⁸⁴

B.Eserleri

1.Zübde-i Vekâyiât

1714-1716 yıllarında kaleme alınan ve 1656-1704 yılları arasında cereyan eden olayları bir vekâyinâme tarzında nakleden eser, sadece Kahire nüshasında bulunan ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan IV. Mehmed'in tahta çıkışına kadar gelen muhtasar kısım hariç tutulursa iki ana bölüme ayrılabilir. 1656-1671 yılları arasını ihtiva eden birinci bölüm bir nevi giriş niteliğinde olup çok kısadır. Yazar, bu bölümde IV. Mehmed'in tahta geçişini ve hükümdarlığının ilk yıllarında ülkenin mâruz kaldığı felâketleri anlattıktan sonra çok beğendiği Köprülü Mehmed Paşa'nın ve oğlu Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlıkları sırasındaki olayları ve fetihleri nakleder. Eserin asıl metnini teşkil eden 1671-1704 yılları arasındaki olayların yıl yıl anlatıldığı ikinci bölümde ise yazar bizzat içinde yaşadığı ve gözlemlediği vak'aları anlatır. Her padişah döneminin sonunda zamanın sadrazamları, şeyhülislâmları, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul kadıları ve nakîbüleşrâflarının sadece tayin ve azil tarihleri belirtilerek listeleri verir. “Zübde-i Vekaiyât”ın konu başlıkları şöyle özetlenebilir: Fetihler, muhasaralar, yenilgiler, özellikle II. Viyana Muhasarası'nın ayrıntıları; çeşitli ülkelerle yapılan barış antlaşmaları, bu arada madde madde Karlofça Antlaşması; cülûs, arza girme, elçi kabul törenleriyle şehzade doğumları, sünnet ve evlenme şenlikleri, hil'at giyme, bayramlaşma ve mevlid merasimleri, mevâcib ve zahire dağıtımı; azil, nasb, katil, vefayât ve müsadere olayları; IV. Mehmed ve II. Mustafa'nın hal'i

⁸³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaiyat**, s.XXX.

⁸⁴ Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa”, s. 98.

hadiseleri ve bundan önce görülen iç karışıklıklar; yazarın bizzat içinde yaşadığı Edirne Vak'ası'nın sebepleri, safhaları ve sonucu; eyaletlerde ortaya çıkan ihtilâl ve karışıklıklar, Orta-Macar Kralı Tököly İmre'nin Osmanlı Devleti'ne ilticası; zelzele, fırtına, yangın, yağmur felâketleriyle inşa ve tamir faaliyetleri; maliye ve para durumları ve devrin diğer sosyal olayları.⁸⁵

Devrine göre oldukça sade bir dile sahip olan kitabın ilim dünyasının dikkatini pek çekmeyişiinde yazarının kötü akıbeti yanında Vak'anüvis Râşid Mehmed Efendi'nin (öl. 1735) eseri etkili olmuştur. Çünkü Râşid tarihinin 1703 yılına kadar olan kısmını tamamen Zübde-i Vekâyiât'tan faydalanarak yazmıştır. Eserin on ikisi İstanbul kütüphanelerinde, biri Viyana Millî Kütüphanesi'nde, biri de Kahire Hidiviyye Kütüphanesi'nde olmak üzere on dört nüshası bilinmektedir. Hemen tamamı XVIII. yüzyılda istinsah edilen bu yazmaların en iyileri, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi (nr. 2382), Viyana Millî Kütüphanesi (nr.HO.85), Kahire Hidiviyye (nr.160/8956) ve Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanelerinde (Revan, nr. 1226) bulunan nüshalardır. Sarı Mehmed Paşa'nın başlıca kaynakları Hoca Sâdeddin Efendi'nin Tacü't-tevârih'i, Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-ebrâr'ı, Peçuylu İbrahim, Ramazanzâde Mehmed Paşa, Vecîhî Hasan Efendi'nin tarihleri, Nişancı Abdi Pasa'nın Vekâyi'nâme'si ve İsâzâde Târihi'dir. Eserin esas kısmını oluşturan olayları ise daha ziyade gözlemlerine dayanarak yazmıştır.⁸⁶ “Zübde-i Vekaiyât” Abdülkadir Özcan tarafından yayınlanmıştır.⁸⁷

2.Nesâyhü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, yedi defa defterdarlık makamında bulunması sebebiyle tecrübelerini yansıtan ve fikirlerinin uygulanabilirliği olduğunu gösteren bu eserini muhtemelen 1714-1717 tarihleri arasında kaleme almıştır.⁸⁸

⁸⁵ Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa”, s. 98-99.

⁸⁶ Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa”, s. 98-99.

⁸⁷ bkz. “Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaiyat Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)**, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

⁸⁸ Öz,a.g.e, s.33.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa kitabının mukaddimesinde eserini yazma amacını anlatmıştır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, devlet işlerini yürütmek amacıyla yazılan eserler toplu bir halde olmadığından bu konuda kamuya bir hizmet olmak amacıyla bir kitap yazmıştır. Ancak yüksek makamlarda bulunan kişilerin buna gerekli ilgiyi göstereceğinden emin değildir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa dokuz bölüm üzere yazdığı kitabının bölümlerini de tanıtmıştır. Buna göre birinci bölüm sadrazamın ahlâk ve davranışlarını, ikinci bölüm makam sahiplerinin halleri ve rüşvetin zararını, üçüncü bölüm hazine defterdarı ve makam sahiplerinin davranışlarını, dördüncü bölüm Bektaşî Ocağı'nı, beşinci bölüm reâyânın hâlleri, zulmün ve gariplerin siteminin zararını, altıncı bölüm sınır erlerinin ve ordu komutanının niteliklerini, yedinci bölüm cimrilik ve cömertlik, hırs ve aç gözlülük, kibir ve kıskançlık, alçak gönüllülük ve gurur, güzel huy, kötü huy ve iki yüzlülüğü, sekizinci bölüm sadık dost, çekiştirme ve arabozuculuğun zararları, dokuzuncu bölüm tımar ve zeamet hallerini anlatmaktadır.⁸⁹

Yazar kitabını yer yer âyet ve hadislerle süslemiş, ayrıca Lütfî Paşa'nın "Âsafname"sinden nakillerde bulunmuştur. Eser, devletin yapısı hakkında orijinal bilgiler ihtiva etmekte ve XVIII. yüzyıldaki durumuna tenkitçi bir görüş açısından bakma imkânı vermektedir. Defterdar Mehmed Paşa gerileme döneminin başlangıcında çevresindeki bozuklukları eleştirirken Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemini düşünmekte ve devleti Kanunî devrindeki yapısıyla karşılaştırmaktadır. Bu sebeple sistemi değil onun işleyiş tarzını tenkit etmektedir. Devlet idarecilerinde en başta zekâ, bilgi, dürüstlük ve tecrübenin bulunması lâzım geldiğini belirtmekte, devlet memuriyetine yapılacak tayinlerde de mutlaka bu niteliklerin aranması gerektiğini vurgulamaktadır⁹⁰.

Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın eseri olabileceği⁹¹ de belirtilen bu eserinde Defterdar Sarı Mehmed Paşa, bilhassa kendi zamanı hakkında çok değerli bilgiler vermekte, devrinin şiddetli bir mâlî-siyasî tenkîdini yapmakta,

⁸⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*, Esad Efendi Kitaplığı no 1830, s.4

⁹⁰ Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", s. 98-100.

⁹¹ Agah Sırrı Levend, "Siyasetnâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, 1963, s. 187.

devlet idaresindeki sû-i istimallerin nasıl yapıldığını ortaya koyarak, düzeltme çareleri için çeşitli nasihat ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu mevzularda kitap yazan diğer Osmanlı yazarları gibi, Bakkal-zâde'nin kafasındaki standart model Kanunî devridir. Her konuda onun fikirlerinin doğru olduğunu kabul etmek mümkün olmamakla birlikte, verdiği bilginin değeri göz ardı edilemez. Devrinin ahvâl ve şeraitini iyi bilen, bir müşâhid ve devlet adamının düşüncelerine büyük değer vermek gerektiği gibi, onun Osmanlı Devleti'nin çözümlüşünü tasvir ederken geçmişle yaptığı karşılaştırmalar devletin çöküş sebeplerini teşhiste de önemli yere sahiptir.⁹²

“Nesâiyü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ”nın orijinal metni Walter Livingston Wright tarafından bir önsöz, giriş, İngilizce değerlendirme ve tercümesiyle birlikte Amerika'da yayımlanmıştır. Eserin ayrıca “Devlet Adamlarına Öğütler” adıyla Hüseyin Ragıp Uğural tarafından yapılan ve sadeleştirilmiş metinle beraber orijinal metni de ihtiva eden yeni harflerle bir neşri de vardır.⁹³

3.Talimatnâme

Şehid Ali Paşa'ya izafe edilen “Talimatnâme”, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın “Nesâiyü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ” adlı eserinin tam bir hulâsası mahiyetindedir. İfâde ve üslup benzerliği tamamen Bakkalzâde'nin fikirleri olduğunu göstermektedir. Kitabın muhtevasını devlet memurlarının Allah'a itaat ederek, icraatlarında Şer'i şerife uymaları; Mekke ve Medine halkına gönderilmesi mûtâd zahirenin zamanında irsâli; devlet hizmetinde olanların doğruluktan ayrılmamaları ve fakir zengin herkesin işini müsâvî olarak görmeleri, kendileri için para biriktirmekten vazgeçmeleri ve bilhassa halktan cerime ve rüşvet almak sevdasına düşmemeleri, münbit arazi ile boş kasaba ve köylerin imârına gayret sarf etmeleri, reâyâyâ zulümden çekinmeleri, hazine gelirlerinin arttırılması ve masrafların azaltılması yoluna gitmeleri, es'âr ve narh meselelerinin yalnız kadı ve muhtesiblere bırakılmayıp, gereği

⁹² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaiyat**, s.LXXXIX.

⁹³ Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa”, s. 100.

gibi alâkadar olunması ve her şeyin değeri bahâsından satılması, her işin ehline verilmesinin nizâm-ı devlete sebep olacağı; mevâciblerin zamanında, bilhassa mümkünse serhad kalelerinin mevâciblerinin nakden gönderilmesinin ehemmiyeti; sikke ayarının sık sık kontrol edilmesi, ara sıra tebdil gezmenin ve haftada bir gün tatil yapmanın faydalı olacağı; zeamet ve tımâr tevcihlerine dikkat edilmesi ve tevcihlerin ehline olması; düşman ahvâlini bilmenin yani câsûs kullanmanın faydaları oluşturmakta ve devlet hizmetinde olanların bu Talimatnâme'ye riâyet etmelerinin gerektiğini göstermektedir.⁹⁴

⁹⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaiyat** , s.XXXI-XXXII.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI YÖNETİM ANLAYIŞI ve TOPLUM DÜZENİ

Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzenini genel olarak "adâlet", "adâlet dâiresi", "erkân-ı erbaa" kavramları ve "emaneti ehline vermek" ilkesi ile açıklayabiliriz.

I.OSMANLI YÖNETİM ANLAYIŞI

A.Adâlet

Osmanlı yönetim felsefesinin temel kavramlarından birisi olan hatta en önemlisi olarak değerlendirilebilecek olan adâlet kavramı, Osmanlı'ya özgü olmayıp, gelenekten gelen bir kavramdır.¹

XV. yüzyılda, Anadolu'daki Selçuklu merkezleriyle İran ve Mısır'dan gelen yöneticiler, eski Ortadoğu devlet ve yönetim kavramlarını Osmanlı Devleti'ne yerleştirmiştir.Hint-İran kaynaklı bu devlet ve idare kavramı, İslâm öncesi dönemde gelişmiş, İranlı ve Hıristiyan kâtiplerin istihdamı yoluyla da Abbasî Halifeliği'ne, XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Orta Asya Türk-Moğol gelenekleriyle değişmiş haliyle de Osmanlılara geçmiştir. Bu devlet kuramında adâlet, uyrukların iktidar temsilcilerinin kötü davranışlarına karşı, özellikle de yasadışı vergi salınmasına karşı, korunması demektir. Bu korumayı sağlamak Hakan'ın en önemli ödevidir. Hanlık iktidarı bütün toplum yapısının dayanağı sayılmaktaydı ve bu yüzden bu politikanın temel amacı, hükümdarın güç ve iktidarını korumak ve güçlendirmektir.²

İran devlet geleneğinde, her şeyin üstünde hükümdarın mutlak otoritesi vardır. Kanun üzerinde olan bu sınırsız otorite yalnız adâlet düşüncesi ile sınırlanır. Adâlet, hükümdarın çıkarını göz önünde tutan

¹ Mehmet Öz, **Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları**, 2.basıllı, İstanbul, Dergah Yayınları, 2005, s.186.

² Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600**, çev. Ruşen Sezer, 7. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s.71.

pragmatik bir gayeye hizmet eder. Adâlet olmazsa huzursuzluk ve kargaşalık doğar, halk fakirleşir, hükümdarın gelir kaynakları biter. Adâletin yerine getirilmesi tamamen hükümdarın bir bağışlama hakkı olup onun otoritesini sınırlayan objektif kurallar şeklinde maddeleşmemiştir. Adâlet, büyük divanda hükümdarın bir lütfü ve ihsanı şeklinde ortaya çıkar. ³

Orta Asya Türk geleneğinde ise, adâlet, devlet kurucusunun bir araya getirdiği kanunlar dergisi "törü" ya da "yasa"nın taraf tutulmaksızın uygulanmasıdır. "Egemenlik" ve "törü" ayrılmaz iki kavramdır. ⁴ Adâlet, hükümdarın bir bağışlama fiili değil, törünün doğru ve tarafsız bir şekilde uygulanmasıdır. ⁵

735 yılında yazılmış Göktürk Yazıtlarına göre ideal hükümet, törüye uygun yönetilen hükümettir. "Kutadgu Bilig"de, hükümdara şu öğüt verilmektedir: "Hazineni aç ve servetini dağıt. Uyruklarını sevindir. Uyrukların çoğalınca gaza yapar, hazineni doldurursun" çünkü "halkın aklı fikri hep karnındadır. Yiyip içmeyi esirgeme onlardan". Türk hakanları uyruklarına açık alanlarda, büyük toy ve şölenler sunmayı kendilerine ödev bilirdi. Böyle toplu toy vermeyen hakanların saygınlığı olmazdı. Eski Osmanlı kaynaklarına göre Osmanlı sarayında, ikindi vakti, halk gelsin yesin diye nöbet çalınır, saray mutfakları saraya her gelene yiyecek verirdi. Fâtih Sultan Mehmed'in veziriâzamı, "devlet hazine biriktirmelidir; ancak hükümdar, parayı esirgeyerek askeri mahrum etmemek için cömert hareket etmelidir" demiştir. Osmanlı devlet kavramı, temelde eski Ortadoğu'dan gelmesine rağmen eski Türk geleneklerini de sürdürüyordu. ⁶

Osmanlı Devleti'nde adâlet kavramı "adâlet dairesi" kavramı ile birlikte kullanılmıştır. Osmanlı toplumunda insanların belli statülere dahil edilerek toplumdaki yerlerinin belirlenmesi, Osmanlı yönetim ve toplum anlayışı felsefesine göre gerçekleşmiştir. Bu anlayışa göre yaratıkların en şerefli olan insan yaratılışı gereği medenîdir. İnsan geçimini temin etmek ve hayatını sürdürmek için diğer insanlara muhtaçtır. İnsanın bu ihtiyacı

³ İnalçık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000, s.20.

⁴ İnalçık, **Klâsik Çağ**, s.72.

⁵ İnalçık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet**, s.22.

⁶ İnalçık, **Klâsik Çağ**, s.73.

toplumların ve milletlerin oluşmasına yol açmıştır. Osmanlılar toplumda insanlar arasındaki uyumun devamının, her ferdin toplum içinde yaratılıştan sahip olduğu yeteneğinin gerektirdiği mevkide bulunmasına ve bu yerini korumasına bağlı olduğunu kabul etmektedir. Bu tarz bir iş bölümü ise toplumda farklılaşmaya ve tabakalaşmaya sebep olmaktadır. İnsanlar farklı mizaç ve tutumlara sahiptirler. Toplum hayatı için bunlar arasında meydana gelebilecek haksızlıkların önüne geçmek, emniyeti sağlamak, adâlete dayalı bir toplum nizâmı kurmak ve bunu sürdürmekle görevli bir yönetici güce, devlet gücüne, dolayısıyla bir hükümdara her zaman ihtiyaç vardır.⁷

Osmanlı toplum düzeninin ve yönetim felsefesinin temelini oluşturan bu fikirler, “dâire-i adliye” yani “adâlet dâiresi” veya “hakkaniyet çemberi” adı verilen bir formülle açıklanmıştır.

B. Adâlet Dâiresi

Osmanlı anlayışına göre, hakkaniyet çemberinin halkalarını oluşturan adâlet, devlet, şeriat (kanun), hükümrânlık, ordu, servet ve halk toplum yapısının temel dayanaklarıdır. Bu halkalardan biri yok olursa, devlet de toplum da çökmeye mahkûmdur. “Dâire-i Adliye”, Osmanlı toplum düzeni ve siyaset kültürünün temel ilkelerini içeren bir formül olup sosyal denge bakımından işlevci bir bakış açısıyla ele alınmıştır. “Dâire-i Adliye”de belirtilen ilkeler, bir devletin güçlü olmasının gerekleridir. “Dâire-i Adliye”, Osmanlı düşüncesinde adâlet idealinin hareket noktası olup birbirine bağlı sekiz temel ilkesi vardır.⁸

1-Adldir mûcib-i salâh-ı cihân (Dünya düzenini sağlayan adâlettir), 2-Cihan bir bağıdır divârı devlet (Dünya bahçedir, duvarı ise devlet), 3-Devletin nâzımı şeriattır (Devletin nizamı ise şeriatla sağlanır), 4-Şeriata olamaz hiç haris illa mülk (Şeriat da devletsiz korunamaz), 5-Mülk zaptetilemez illâ leşker (Saltanat -devlet- ordusuz zaptedilmez), 6-Leşkeri

⁷ Bahaeddin Yediyıldız, “Klâsik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, *Osmanlı*, X. Cilt, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.184-185.

⁸ Coşkun Yılmaz, “Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi (XVI-XVIII. Asırlar)”, *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, sayı 4-5, 2000, s.52.

cem' edemez illâ mal (Mal olmadan asker olmaz), 7-Mali cem' eyleyen raiyyettir (Malı üreten ise halktır), 8-Reâyâyı kul eder pâdişâh-ı âleme adl (Halk ise padişaha adâlet ile bağlanır).⁹

Meşruiyet fikrine büyük önem Osmanlı yöneticileri bu formül çerçevesinde halka adâlet götürerek varlık sebebini icra edip halk nezdinde meşrulaşmayı sağlamış, merkez-çevre, halk-devlet ilişkisini belirli bir mutabakat çerçevesinde sağlamaya özen göstermiştir. “Dâire-i Adliye”nin işlemesi için güçlü bir hükümete bağımlılığın önemi vurgulanmış, bu yönde faaliyetlerde bulunulmasına önem verilmiştir. Devletin güçsüzleşmesiyle “Dâire-i Adliye”nin işlevini kaybetmesi arasındaki ilişki de üzerinde durulan hassas konular arasındadır. "Bu siyasî istidlalin temelinde devletin askerî ve reâyâ sınıfları arasındaki asli bölünme üzerinde durduğu düşüncesi vardı. Askerî sınıfa dayanak sağlayan vergiyi reâyâ verirdi; reâyâ'nın saadeti adâlet üzerine kuruluydu ve sultanın fonksiyonu adâletin hüküm sürdüğünü görmektir."¹⁰

Osmanlı yönetim geleneğinde, devletin, devlet adamları ve görevlilerinin “Adâlet Dairesi”nin dışına çıkmaları zulüm olarak kabul edilmiş, buna bağlı olarak yönetici seçkinlerin ve kamu görevlilerinin şer’î ve örfî hukuk kurallarına aykırı hareket etmeleri, halkın hakkına tecavüz etmeleri, zâlimlik olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti’nde haksızlığa uğrayan insanların bu durum ile ilgili olarak şikayette bulunma geleneği de oluşturulmuş ve zulme uğrayanların şikayetlerini Divan’a yapmaları sağlanmıştır.¹¹

II. OSMANLI TOPLUM DÜZENİ

Osmanlı toplumsal düzeni iki temel sınıftan oluşmaktaydı. Bunlardan birincisi olan askerî sınıf, padişahın bir ber’atla, dinsel yetki ya da icra

⁹ Kınalızade Ali Efendi, **Devlet ve Aile Ahlâkı**, Tercüman 1001 Temel Eser, Baskıya Hazırlayan Ahmet Kahraman ,t.y., s.283.

¹⁰ Yılmaz, “Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi ”, s.53-54.

¹¹ Ejder Okumuş, “Osmanlılarda Siyasal Bir Kurum Olarak Adâlet Dâiresi”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, sayı 4, 2005, s.48-49.

yetkisi tanıdığı kişilerden yani saray ve askerî erkân, devlet görevlileri ve ulemâdan oluşurdu. İkincisi olan reâyâ'yı ise vergi ödeyen ama yönetime katılmayan bütün Müslüman ve gayrimüslim teb'a oluşturuyordu. Reâyâ'nın "askerî"ye tanınan ayrıcalıklardan yararlanmasına imkân tanınmaması devletin temel kurallarından biriydi. Reâyâ arasından, sadece sınır boylarında savaşmış olanlar ve belli bir süre düzenli bir dinsel eğitimden geçtikten sonra padişah'tan ber'atlarını alanlar, "askerî" sınıfına dahil olabiliyorlardı. Yalnızca padişahın kararı, kişinin toplumdaki konumunu belirlemekteydi. Çöküş döneminde Koçi Bey ve diğer ıslahatnâme müellifleri, reâyâ'ya yeniçeri ya da tımar sahibi olma hakkı verilerek bu temel kurala uyulmamasını, Osmanlı Devleti'ndeki düzen bozukluğunun başlıca sebeplerinden biri olarak kabul etmişlerdir.¹²

A.Askerî Sınıf

Askerî sınıf ehl-i örf ve ehl-i şer' olmak üzere başlıca iki kısma ayrılırdı. Askerîlerin vergiden muaf olmaları, terekelerinin askerî kassâmlar tarafından taksimi, kazasker divanında yargılanma gibi bazı imtiyazlara sahip bulunmaları onların itibarını arttırmıştı. Ancak "askerî sınıf" kavramının belirsizliği sebebiyle zaman zaman çıkarılan fermanlarla bu kavrama açıklık getirme gereği hissedilmişti. Bu fermanlarda fiilen askerlik hizmetinde bulunan yeniçeri, sipahi ve bunların çeşitli sınıfları (topçu, tüfenkçi, garib, azeb), çocukları, eşleri, emeklileri, kulları, cariyeleri; geri ve yardımcı hizmete alınan yaya ve müsellemlerle bunların gördükleri hizmetlerin benzerini yerine getiren yörükler ve tatarlar; askerlikle münasebeti olmayan, ancak kamu hizmeti gören görevliler, memurlar, kâtipler, mültezimler, eminler, muhassıllar; yine bir kamu görevlisi sayılması gereken yargı organları mensupları, müderrisler ve mülâzımlar; günlük 3 akçe ve daha fazla ciheti olan mütevellî, nazır ve cüzhanlar; imam, hatip,

¹² Şerif Mardin, "Tabakalaşmanın Tarihî Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci" **Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler I**, der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990, s.75-78.

müezzin gibi din görevlileri, seyyid ve şerif gibi Hz. Peygamber soyundan gelenler; köprücü, derbentçi, madenci, tuzcu, atmacacı, doğancı, sarraf gibi hizmetleri ifa edenler askerî sayılıyordu.¹³

Resmî zümre içinde yer alan profesyonel tabakalar yasaldı. Ancak bazı durumlarda bir tabaka babadan oğla geçen bir kast haline dönüşebilmekte; yasal olarak tanınmaya çok yakın bir noktada yer alan ve babadan oğla geçen bazı tabakalar bulunmakta ve bunlar "kural-dışı" kabul edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde üst tabaka hem somut, yasal bir yapıt, hem de yasa-dışı, rakip bir yapı anlamı taşımaktaydı. Bu "resmî zümre"nin yanı başında yönetilenlerin oluşturduğu toplumsal zümre yer almaktaydı.¹⁴

Emekliler, sipahizadeler ve kullar askerîlikle münasebetlerini kesip başkasına raiyet yazılmaları halinde ve cariyelerinin, dul kalan eşlerinin, kızlarının reâyâdan biri ile evlenmeleri durumunda askerîlikten çıkarlardı. Askerî sınıftan birinin vefatında terekesinin taksimi ve bundan alınacak ücret kazaskerlere bağlı askerî kassâmlara ait olup mahallî kadının buna müdahalesi yasaklanmıştı. Büyük şehirlerde yalnız terekelerle uğraşan ve mirası vârisler arasında İslâm hukukuna göre paylaştıran özel mahkemeler vardı. "Kismet-i Askeriyye Mahkemeleri" adı verilen bu mahkemelerin başında askerî kassam bulunurdu. Askerî kassâmlıklar askerî zümrenin kalabalık olduğu İstanbul, Edirne, Bursa gibi büyük şehirlerde bulunmaktaydı. Taşradaki kadılık ve nâibliklerde ayrı bir kassam bulunmadığından burada görevliler askerîlere ait rüsumu kazasker adına toplar ve ilgililere teslim ederdi. "Resm-i Kismet", devrine göre binde on beş veya yirmi olup, bazı durumlarda binde elliye kadar çıktığı olurdu. Reâyâ ve askerîden olanlar geride vâris bırakmadan vefat ederlerse terekeleri (beytûlmâller) hazineye kalırdı. Bu beytûlmâllerin tahsili Osmanlılarda birer "Mukataa" ve "İltizâm" oluştururdu. Bu nevi terekelerin toplanması beytûlmâl-i hassa mültezimleri veya eminlerinin görevleriydi. Bu terekeler belli bir süre saklanır, bu arada bir vâris çıkıp durumunu ispat ederse hakkını alır, aksi halde bunlar hazineye intikal ederdi. Diğer taraftan askerî

¹³ Halil Sahillioğlu, "Askerî ", **DİA**, III. Cilt, s.488-489.

¹⁴ Mardin, **a.g.m.**, s.75-78.

sınıf mensupları normal mahkeme yerine kazasker mahkemesinde yargılanırlardı. Davacı ve davalıdan biri askerî, diğeri reâyâ olduğunda askerî taraf normal kadı huzuruna çıkmayı reddedip kazasker huzurunda yargılanmayı isteyebilirdi. Askerîlere verilen cezalar da farklılık arz etmektedir. Ehl-i örf'e ölüm de dahil her türlü ceza verildiği hâlde ehl-i şer'e (ulemâ) verilen en ağır ceza azil ve sürgündü; nadiren ölüm cezası verildiği de olurdu.¹⁵

Kökenleri ne olursa olsun bir insanın Osmanlı yönetici sınıfının tam üyesi olabilmesi için İslâm dinini ve bunun ayrılmaz parçası olan düşünce ve amel (ibâdet) sistemini kabul edip uygulaması; padişaha ve onun hükümdarlık görevlerini üstlenme ve gelirlerini toplamak için kurulan devlete sadık olması; Osmanlı hayat nizâmını meydana getiren karmaşık davranış, örf ve âdetler ile dil sistemini bilip uygulaması gerekiyordu. Kendilerine tımar, hazine veya vakıflardan gelir sağlanan bu zümre, dört alt başlık altında toplanabilir. Bunlar; saray halkı, seyfiye, kalemiye ve ilmiye'dir.¹⁶

1.Saray Halkı

Yöneticiler sınıfının başında, hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'nin idaresinde en yüksek otoriteyi temsil eden hükümdar bulunuyordu. Osmanlı belgelerinde hükümdarlar, "Tanrı'nın insanlık üzerindeki gölgesi, müminlerin emiri, Müslümanların imamı, İslâm'ın koruyucusu, şeriatın yardımcısı, Türklerin, Arapların ve diğerlerinin (acemlerinin) padişahı, bütün kralların sultanı, hayrat sahibi, ilim adamlarının sığınağı, Haremeyn'in, yani İslâm'ın kutsal iki şehri olan Mekke ve Medine'nin hizmetkârı" vs. gibi sıfatlarla tanımlanıyorlardı. İslâm toplumlarında, dolayısıyla Osmanlılarda mutlak güç halifeye atfedilmekteydi. Ancak, teorisyenler söz konusu mutlak gücün sırf şeriatı tatbik etmenin bir aracı olduğunu belirtmektedirler.¹⁷

¹⁵ Sahillioğlu, **a.g.md.**, s.488-489.

¹⁶ Ziya Kazıcı, **Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı**, İstanbul, Bilge Yayınları, 2003, s.22-23.

¹⁷ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, II. Cilt, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İslâm Tarih Sanat Kültür Araştırma Merkezi, 1998, s.444-445.

Saray halkı hükümdar, Harem, Enderûn ve Bîrûn'dan oluşan sarayın üç bölümünde bulunan bazı ağalar, hocalar, hekimler, eminler gibi saray görevlilerinden oluşmaktadır. Bu üç bölümde yaşayan veya çalışan insanların statü ve görevleri de farklı idi. Bunlar, Pâdişaha yakınlıklarından dolayı saray dışındaki halka göre daha büyük bir prestij sahibi idiler.¹⁸

2. Seyfiye (Kılıç Ehli)

Arapça seyf kelimesinin Türkçe anlamı kılıçtır. Sıfat olarak kullanıldığı zaman kılıçla dolayısıyla askerle ilgili anlamında olan Seyfiye, isim olarak kullanıldığında Osmanlı toplumundaki askerî zümreyi ifade eder. Bu zümreye “ehl-i seyf” veya “ehl-i örf” de denilmektedir. Ehl-i seyf kılıç sahibi, kılıç kullanmakta usta kişiler demektir. Ehl-i örf deyimiyle ise, bu zümrenin dinî yapıdan değil, toplumun töresinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Asıl işi askerlik olmakla birlikte yürütme görevleri de olan seyfiye zümresi, iki bölüme ayrılabilir; Tımar sistemine dahil olanlar, kul sistemine dahil olanlar.¹⁹

Askerîyenin en önemli unsurlarından biri tımarlı sipahiler idi. Karmaşık bir yapıya sahip olan tımar sistemine göre, devlet reâyâdan alacağı vergiyi kendi toplamaz, onu dirlik denilen birimlere ayırarak askerî hizmet karşılığı tımarlı sipahiye tahsis ederdi. Tımar tahsisleri merkezî yönetim tarafından denetlenir ve mahallî tapu kayıtlarına dayandırılırdı. Tımarlı sipahi, askerî denilen sınıfın tabanını oluşturuyordu. Dirlik sahipleri, tımarın her üç bin akçesi, zeamet ve hasların her beş bin akçesi için cebelû denilen tam teçhizatlı ve atlı bir asker yetiştirmek ve gerektiğinde bunlarla birlikte savaşa katılmak zorundaydı.²⁰

Kanunî Sultan Süleyman'ın son zamanlarına kadar Osmanlı ordusunun en güçlü askeri olan tımarlı sipahilerin bozulmaya başlamasında bilhassa XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bu sınıfın arasına yabancıların

¹⁸ Kazıcı, a.g.e, s.28.

¹⁹ Yediyıldız, “Klâsik Dönem Osmanlı”, s.195.

²⁰ Yediyıldız, “Osmanlı Toplumu”, s.450-451.

girmesi etkili olmuştur. Bu zümrenin düzenli ve disiplinli olması Kapıkulu Ocakları ile bir denge sağlıyordu. Tımarların önemlerini kaybetmeleri, muharib olmayan sınıflara verilmeleri ve tımarın bazı gelirlerinin "mukataa-ı mirî" adı ile hazineye aktarılması tımarlı sipahilerin nüfuzlarının azalmasına yol açmıştı. Keza XVII. yüzyılın ortalarından itibaren hizmet bölüklerinin kaldırılması üzerine tımarlı sipahilerin, bunların yerine geri hizmetlerde kullanılmaları da onları zayıflatmıştır.²¹

Kul sistemi, kölelerin özel bir eğitime tâbi tutularak devlet ve ordu yönetiminde kullanılması usûlüdür. Kul için savaşlarda alınan esirler, para ile satın alınan köleler ve devşirme usûlü ile toplanan Hristiyan çocukları kullanılırdı.²² Kul sistemi Osmanlılara özgü bir sistem olmayıp daha önce de çeşitli İslâm devletlerinde "memlûk" adıyla kullanılmaktaydı.²³

Devletin kuruluşundan beri uygulanan kul sistemini son şekliyle Fatih Sultan Mehmed kurmuş ve geliştirmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, IV. Murad ve III. Ahmed zamanlarında da esaslı değişiklikler yapılmıştır. Devşirme sistemine XVII. yüzyılın sonlarında nihayet verilmiştir. Fakat bundan sonra kul sistemine rastgele adam alınmış, yükseliş dönemindeki sıkı eğitim-öğretim usûlü ortadan kalkmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren ileri gelen Türk Müslüman ailelerin çocukları da kul sistemine dahil edilmeye başlanmıştır.²⁴

3. Kalemîye (Kalem Ehli)

Osmanlı bürokrasi sistemini oluşturan çeşitli dairelerin görevlilerinin ifade eden Kalemîye bir teşkilat terimi olmasının yanında bir sosyal statü ve kültür terimidir. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devlet görevlileri yaptıkları işler bakımından giderek birbirinden ayrılmaya, seyfiye, ilmiye ve kalemîye mensupları giderek kendine has görevleriyle

²¹ Kazıcı, a.g.e, s. .s.74.

²² Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta, Fakülte Kitabevi, 2002, s. 34-35.

²³ Abdullah Saydam, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, Trabzon, Derya Kitabevi, 1999, s. 49.

²⁴ Ünal, a.g.e., s. 38.

uzmanlaşmaya başlamışlardır. Kalemîye adı Osmanlı bürokrasi sistemini ortaya koyan ilk önemli kaynak olan Fatih Sultan Mehmed'in Teşkilat Kanunnâmesi'nde yer almamakta, bu kanunnâmede nişancı, reîsülküttâb ve katipler hakkında hükümler bulunmaktadır. Divân-ı Hümâyûn, hazine ve defterhane görevlileri bir bütün olarak XVI. yüzyıldan sonra "kalemîye erbabı" olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde ilk işaretlerini maliye ve divan kalemlerinin ayrılmasıyla gösteren bürokrasi kurumlarındaki uzmanlaşma, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren daha da gelişmiş, devlet sisteminde büyük bir etkiye sahip olacak kalemîye mensupları ön plana çıkmıştır. XVIII. yüzyılda kalemîye yönetici sınıfın önemli bir kısmını oluşturmaktaydı.²⁵ Devletin bürokratik işlerini yürüten kalemîye seyfiye ve ilmiyenin işlev ve eğitiminin bazı yönlerini bir araya getiriyordu.²⁶

Osmanlı Devleti'nin en yüksek yönetim ve son karar organı olan Dîvân-ı Hümâyûn'da, seyfiyeyi kubbealtı vezirleri ile yeniçeri ağası ve kaptan paşa, ilmiyeyi Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, kalemîyeyi de defterdar ve nişancı temsil ediyorlardı. İlk zamanlar padişahın başkanlık ettiği bu kurul, on beşinci yüzyıldan sonra veziriâzamın başkanlığında toplanmaya başlamıştı. Veziriâzam, padişahın temsilcisi sıfatıyla bütün devlet organlarının başı ve sorumlusu durumundaydı. XVI. yüzyılda diplomatik ilişkilerde Alman imparatorlarına eşit sayılırdı.²⁷

Kalemîye Osmanlı bürokratik geleneğinin oluşmasında, resmî yazışma usullerinin ortaya çıkmasında, ihtiyaçlar doğrultusunda yeni kalem ve defter-evrak serilerinin ihdas edilmesinde rol oynamıştır. Kalemîye ayrıca dil, edebiyat, tarih ve coğrafya, sanat ve mûsikiye önemli katkılarda bulunmuştur. Tarihçilerin, vak'anüvislerin, Osmanlı idaresi ve ıslahatına dair eser yazarların birçoğu kalemîye sınıfına mensuptur.²⁸

²⁵ Mehmet İpşirli, "Kalemîye" **DİA**, Cilt 22, s. 248.

²⁶ Cornell H. Fleischer, **Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, çev. Ayla Ortaç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s.5.

²⁷ Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", s. 464.

²⁸ İpşirli, "Kalemîye", s. 249.

4.İlmiye (İlim ehli)

Askerî-idari sınıfın dördüncü zümresi, “ilmiye” veya “ehl-i şer” olarak adlandırılmaktaydı. İlmiye, ilimle meşgul olanlar topluluğu demektir. Ehl-i şer ise, İslâm dinin esaslarını, emrettiği dünya nizâmını bilen ve onun uygulanması göreviyle yükümlü bulunanlar anlamına geliyordu. Bu zümre esas itibarıyla toplumun din, yargı ve eğitim öğretim sektörlerinden sorumluydu.²⁹ Bu zümre İslâm hukukunu yorumlayan müftüler, İslâm hukukunu ve diğer hukuk kurallarını uygulayan kadılar³⁰, müneccim yani astronomi ve astroloji alanındaki uzmanlar, eğitim ve öğretim elemanları, imam ve müezzin gibi din görevlileri, tarikat şeyhleri, seyyid ve şeriflerden oluşmaktaydı.³¹

Osmanlı Devleti’nde ulemâ geniş imtiyazlara sahipti. Bunlardan birincisi vergiler ve cezalardaki ayrıcalıktır. Bütün askerîler bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı. Ancak, ulemâ için bu muafiyetin sınırı daha geniştir. Askerî sınıfın ehl-i örf kesimine idam da dahil her türlü ceza verilirken ulemâyâ en ağır ceza olarak görevden azil veya sürgün cezası verilmekteydi. İkinci ayrıcalık ise çocuklarına tanınan imtiyazlardı. İlk defa II. Murad tarafından “Mevalizade Kanunu” adıyla Molla Fenari ailesine, daha sonra bütün ilmiye ailelerine hatta ulemâ çocuklarına tanınan hak ve imtiyazlar ulemâyâ yarar yerine büyük zararlar vermiştir. Uygulamaya yansıyan bu ayrıcalıkların yanında ulemâ toplumuna itibar yüceliğine de sahipti.³²

B.Reâyâ

Yönetilenler yani reâyâ, askerî zümre dışında kalan, üretici olan veya ticaretle uğraşan ve vergi veren yerleşik ya da yarı-yerleşik halk

²⁹ Yediyıldız, “Klasik Dönem Osmanlı”, s. 199.

³⁰ Daniel Goffman, **Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700**, çev. Ülkün Tansel, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004, s.92.

³¹ Yediyıldız, “Klasik Dönem Osmanlı”, s. 199.

³² Mehmet İpşirli, “Osmanlı Ulemâsı”, **Osmanlı**, VIII. Cilt, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 73-74.

zümresidir.³³ Bununla beraber “reâyâ” tabiri XIV. ve XVI. yüzyıllar arasında toprağı bizzat ekip biçen çiftçi kesimi için kullanılmış, tasarruf hakkına sahip olduğu toprağı kiralayan ya da ortağa veren şehirli için kullanılmamıştır. Reâyâ tabiri, XVIII. yüzyıldan sonra ise daha ziyade “Müslüman olmayan ahali” biçiminde anlaşılmaya başlanmıştır.³⁴

Reâyâ yerleşim, hukuk ve din açısından gruplara ayrılabilir. Yerleşim açısından reâyâ; yerleşik ve yarı-yerleşik zümreler olarak gruplandırılabilir. Yerleşik reâyâ şehirli ya da köylüdür. Şehirli reâyâ esnaf ve tüccardan ibarettir. Köylü reâyâ ise tımar, vakıf gibi ziraî toprakların reâyâsıdır. Yarı-yerleşik zümreler ise konar-göçerler yani daha çok hayvancılıkla uğraşan yarı-göçebe aşiretlerdir. Yaylak ve kışlaklar arasında uzun mesafeler kateden bu zümreler, Selçuklular döneminden beri, zaman zaman yerleşiklerle çatışmışlar, devlet ise geleneksel olarak yerleşiklerin yanında yer almıştır. Osmanlı Devleti, XVII. yüzyıldan itibaren aşiretleri iskan siyaseti izlemiştir. Dinî ayırım Müslümanların üstün oldukları fikrine dayanır ve özellikle vergi yönünden önemlidir. Devletin Müslüman olmayan tebaasına zimmî denir. Temel haklar bakımından Müslümanlarla aralarında fark yoktur. Zimmi statüsünde olanlar himaye edilirler ve güvenlikleri sağlanırdı. Bütün bunlara karşılık cizye vergisi öderlerdi. Osmanlı Devleti ile barış halinde olan Hristiyan devlet vatandaşlarına müste'men denirdi. Bunlara herhangi bir Osmanlı tebaası tarafından emân (vize) verilebilir ve devletin dış ticarete verdiği önemden dolayı ülke topraklarında vatandaşlık haklarından yararlanırlardı. Hukukî açıdan hür ve köle ayrımı vardır. Osmanlılar geleneği izleyerek köleliği bir eğitim kurumu ve hür emeğin alternatifini kullanarak kullanmışlar ve daha da önemlisi devşirme sistemiyle, bunu idarî ve siyasi mekanizmanın merkezine yerleştirmişlerdir.³⁵

Reâyâyı tacirler (tüccar) ve esnaf ile köylüler ve göçebeler şeklinde alt gruplara ayırmak mümkündür. Bu bölümlenme, sosyal yapılanma yanında aynı zamanda ekonomik iş bölümünü de ifade etmektedir. Köylüler

³³ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları”, **Osmanlı**, IV. Cilt, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.23.

³⁴ Erol Özbilgen, **Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniye**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2003, s.416.

³⁵ Tabakoğlu, **a.g.m.** , s.23.

ve göçebeler, kırlarda ve köylerde tarım üretiminde bulunuyor, esnaf ve tüccar ise kasaba ve şehirlerde toplumun ihtiyacı olan malları üretiyor ve bunların dağıtımıyla uğraşıyorlardı. Bu faaliyetleri sonucunda, kendi geçimlerini sağlıyor ve devletin işlevlerini yerine getirebilmesi ve kamu hizmetlerinin görülebilmesi için gerekli artı geliri elde ediyorlardı. Kasabalar ve şehirler genellikle hayrat sistemi sayesinde gerçekleştirilen imaret sitelerinin yan yana gelmesiyle teşekkül etmiş; esnaf ve tüccar lonca sistemine göre, köylüler ise çiftthane sistemi'ne göre örgütlendirilmişti.³⁶

Kanunnâmelerde belirtildiği üzere reâyâ, yönetici sınıftan farklı kurallara tabi ayrı bir zümredir. Reâyânın kıyafetleri yönetici sınıftan farklı olduğu gibi ata binmeleri ve kılıç taşımaları yasaklanmıştır. Askerî ve reâyâ arasındaki en büyük fark ise vergi ödeme konusunda ortaya çıkmaktadır. Askerî sınıf, sultanın hizmetinde olduğu ve üretim fâaliyetine katılmadığı için önemli bir takım vergilerden muaftı. Bu muafiyet aile üyeleri için de geçerli olup, askerî statü padişah'tan alınan bir beratla kazanılırdı. Osmanlı Devleti'nde vergileri düzenleyen kanunnâmelerde konunun önemi sebebiyle askerî-reâyâ ayrımı üzerinde titizlikle durularak, askerî sınıfı teşkil eden zümreler ayrı ayrı belirtilmiştir.³⁷

Devlet, reâyâ'nın korunmasını devletin en önemli ve gerekli olan işlerinden kabul etmektedir. Buna göre Allah'ın emâneti olan reâyâ zulüm görmeyeceğine inanmalı ve saldırılardan, zulümlerden korunmalıdır. Bu aynı zamanda dinî bakımdan da gereklidir. Ayrıca hazine reâyânın vereceği vergi ile olacağından reâyânın korunması devlet için de gereklidir. Buna rağmen reâyâyı asker zümresine dahil etmekten sakınmak gerekir. Bu anlayışın temelinde atadan ve dededen asker oğlu olmayan birinin sipahi olmasının düzeni bozacağı fikri ve reâyânın asker olması durumunda vergi veren halkın azalacağı, buna bağlı olarak hazine gelirinin eksileceği ve devlet düzeninin bozulacağı fikri yer almaktadır.³⁸

³⁶ Yediyıldız, "Klâsik Dönem Osmanlı" s.201.

³⁷ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri", **Osmanlı**, IV. Cilt, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.41.

³⁸ Özbilgen, **a.g.e.**, s. 417.

Osmanlı Devleti'nde reâyâ arazi tahrirleri ile deftere kaydedilir ve belli bir sipahinin üzerine yazılırdı. Sipahi kendi üstüne kaydedilen reâyâdan belirli vergi ve resimleri toplama hakkına sahipti. Her reâyânın işlemekle yükümlü olduğu topraklar defterlerde yazılı idi. Bu yolla raiyyet toprağa bağlanmıştı. Osmanlı Devleti'nde reâyâ bulunduğu toprağı terk edemezdi.³⁹ Sipahinin toprağını terk edip başka yere göçen veya bir zenaat tutan reâyâyı bulup eski yerine getirmeye hakkı vardı. Bu uygulama ile toprağın işlenmeden durmasının önlenmesinin yanı sıra sipahiye tahsis edilmiş olan gelirin azalmasının önlenmesi amaçlanmıştır. Fakat çiftbozan veya levendlik eden on yıl geçtikten sonra bulunursa artık eski yerine dönmeğe zorlanmaz, çiftbozan resmi veya levendlik akçesi adı altında boş bıraktığı toprağın büyüklüğüne göre bir miktar resim alınır veya yerleştiği yerin sipahisine verdiği öşrü aynı miktarda eski sipahisine de ödemekle yükümlü olurdu. Seyyid, sipahizade, yağcı, Yörük, berat sahipleri ile toprağı işleyecek gücü olmayanlar ve şehirli olup tarımla uğraşanlar istedikleri zaman çiftliklerini bozabilmelerine rağmen çiftbozan resmi ödemekle mükellef değillerdi.⁴⁰

Osmanlı sisteminde reâyânın toprağı terk etme yasağı, devletin mevcut düzeni ve kendisini koruma kaygısından kaynaklanmaktadır. Reâyâ'nın toprağı terk edip, üretim yapmaması devletin reâyâdan alacağı çeşitli vergileri tahsil edememesi ve dolayısıyla büyük gelir kaybına uğraması demektir. Ayrıca her sipahi, gelirine uygun miktarda asker beslemekle mükelleftir. Sipahinin üzerine yazılan reâyânın tımarını terk etmesi sipahinin gelirinin azalması ve dolayısıyla askerî mükellefiyetlerini yerine getirememesi demektir. Bu durum da sonuç olarak devletin zararınadır. Toprağını üç yıl üst üste boş bırakan reâyânın toprağının elinden alınması da aynı düşüncenin bir başka yansımasıdır.⁴¹

³⁹ Akyılmaz, **a.g.md.**, s. 42.

⁴⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, II. Cilt, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İslâm Tarih Sanat Kültür Araştırma Merkezi, 1998, s.535-536.

⁴¹ Akyılmaz, **a.g.md.**, s. 42.

Tımar sahiplerinin reâyâyâ zulüm yapmalarını önlemek için zaman zaman adaletnâmeler çıkarılmıştır. Sipahinin reâyâyâ üzerinde yargı hakları yoktu. Reâyâyâ ile has, zeamet, tımar sahipleri ve vakıf mütevellileri arasındaki uyuşmazlıklar "toprak kadıları" denilen gezici kadılar tarafından çözüldü. Devletin reâyâyâ'nın haklarını korumakta titiz davranması tımar düzeninde dirlik sahiplerinin yerel olarak güç kazanmalarını önlemek açısından da önemliydi.⁴²

Osmanlı Devleti'nde reâyâyâ genellikle can ve mal güvenliğine sahiptir. Bu açıdan reâyâyâ ilmiye sınıfı hariç, imtiyazlı sayılan yönetici sınıfa göre daha iyi bir konumdadır. Ulemâ dışındaki askerîler, padişahın kulu sayıldıkları için yargılanmadan ölüm cezası verilmesi (siyaseten katl) ve mallarının müsadere edilmesi her zaman ihtimal dahilindedir. Buna karşılık reâyâyâ bu konuda çok daha fazla imtiyaza sahiptir. Reâyâyânın mallarına el konulmasına pek rastlanmadığı gibi yargılanmadan ölüm cezasına çarptırılmaları da pek nadirdir. Uygulamada reâyâyâ için ön görülen en önemli siyaseten katl sebebi eşkıyalıktır. Her çeşit suçtan ve eşkıyalıktan sanık olan reâyâyâ önce mahkemeye çağırılırdı. Mesele önemli ise bu çağrı ferman veya mübaşir vasıtasıyla beylerbeyilik merkezi veya İstanbul için yapılırdı. Suçlanan reâyâyâ çağrıyı kabul ederse mahkemede yargılanır, suçu siyaseten katli gerektiriyorsa durum kadılık tarafından İstanbul'a bildirilir ve ancak İstanbul'dan siyaset buyrulduzu gelince hüküm infaz edilirdi. Eğer suç kadıya yetki veren bir kanunnâmedeki tanımlamaya uyarsa kadı ölüm cezası verebilirdi. Sanık durumundaki reâyâyâ mahkeme çağrısına icabet etmezse durum hükümete bildirilir ve İstanbul'dan genellikle bir fetvaya dayandırılan fermanla suçlu reâyâyânın kat'i emri gönderilirdi. Reâyâyâya bir örfî ceza olarak ölüm cezası verilebilmesi, yönetici sınıfa göre çok daha katı kurallara bağlanarak keyfilikten sakınılmaya çalışılmıştır.⁴³

⁴² Özbilgen, **a.g.e.**, s. 418.

⁴³ Akyılmaz, **a.g.md.**, s. 43-44.

1. Tüccar ve Esnaf

Bir İslâm toplumu olarak Osmanlılar, ticarete değer veriyorlardı. Sosyal mertebede tüccar köylü, esnaf hatta bir takım askerî zümre mensubunun üzerinde bir yere sahipti. Devlet tarafından desteklenen tüccarın vergi yükü ziraat ve madencilığe göre düşüktü. Devletin tüccara verdiği bu önem Osmanlı iktisadi dünya görüşünden kaynaklanmaktaydı. Devlet, ticareti hem gelirini ve dolayısıyla maddi gücünü, hem de genel refaha olan katkısıyla artırma aracı olarak gördüğünden desteklemiştir.⁴⁴

İstanbul tüccarı arasında askerî sınıf üyelerine de rastlanmaktadır. Bunlar özellikle dış ticaretten önemli ölçüde kâr elde ediyorlardı. Bu kârın çok küçük bir dilimi vergi olarak devlet hazinesine giriyordu. Bu kârlarla tüccar küçük atölyelerde çalışan dokumacılara ham madde temin ediyor, dokunan kumaşları, Batı Avrupa ve Rusya'ya satıyorlardı. Tüccarın şu veya bu şekilde desteklediği yöneticiler, kendilerini destekleyenlere bazı önemli maddelerde tekel olma imkânı yaratıyor, loncaların kısa sürede üretemeyecekleri yünlü dokuma ve silâh işini bunlara havale ediyorlardı.⁴⁵

Osmanlı şehir halkının bir diğer grubu da esnaftı. Esnafı, şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretimi ile ilişkili herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış kişiler olarak tanımlamak mümkündür. Her bir malın hammaddeden başlayarak nihai tüketime hazır hale gelinceye kadar geçirdiği üretim aşamalarının her biri ayrı bir esnaf grubu tarafından yerine getirilmekteydi.⁴⁶

Küçük ticaret erbabından ve zanaatkârlardan oluşan esnaf, hem iş kollarıyla ilgili ham maddeyi işleyerek üretim yapıyor, hem de bunların satışıyla meşgul oluyordu. Askerî sınıf üyeleri ve yabancılar hariç, şehir halkının, tamamı sınıf sınıf loncalar halinde teşkilâtlanmıştır. Genellikle bir loncanın üyeleri aynı dine mensuptu, fakat Müslüman ve gayrimüslim

⁴⁴ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, 1. basım, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2000, s. 205-206.

⁴⁵ Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", s. 475.

⁴⁶ Genç, **a.g.e.**, s.293.

üyeleri olan loncalar da vardı. Loncalar hiyerarşik bir yapıya sahipti. Mertebelenmenin aşağı derecelerinde çıraklar, kalfalar ve ustalar, daha üst seviyelerde ise şeyh, nakib, duacı, çavuş, yiğitbaşı ve kethüda yer alıyordu.⁴⁷

2.Köylüler

Ekonomisinin temeli tarıma dayalı olan Osmanlı ülkesinde tımar sistemi içinde yer alan çiftçi aileleri, yönetici sınıfın tarımla uğraşan kesimi, muaflar, aşiretler halindeki müsellemler, mukataa sahipleri yani nüfusun büyük bölümü köylerde oturmaktaydı. Osmanlı toprak hukukunda mülk topraklar dışında kalan bütün taşınmazların, özellikle tarım arazisinin rakabesi devlete ait sayılarak işlemeleri amacıyla köylü ailelerine verilmişti. Dizdar, mülazım, hizmetkar gibi kale görevlileri, subaşı, divanbaşı gibi tımar sahipleri arasında yıllık geliri 1.000-4.000 akçe arasında olanlar kendilerine dirlik olarak tahsis edilen köylerde otururlardı. Kendi çiftliklerini işleyen bu tımar beyleri seyfiye mensubu olmalarına rağmen yaşayışları diğer köylülerden farklı değildir. Köylülerin asıl bölümünü devletin köylü aile birliklerine tahsis ettiği, satılamayan, hibe edilemeyen fakat babadan oğula işletme olarak geçebilen raiyyet çiftliklerini işleten köylüler oluşturmaktaydı.

48

Çift-hane sistemi tarımsal üretim ve kırsal toplumun temel birimiydi. Çift-hane sisteminde temel birim, bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte bir çiftlik olarak tanımlanan belirli bir toprak birimine tasarruf eden evli bir köylü aileden (hane) oluşuyordu. Çift-hane sisteminin malî temeli olan çift resminin diğer adı “kulluk akçesi” idi. “Kulluk akçesi” adı çift resminin kökeni ve niteliğini daha iyi yansıtmaktadır. “Kulluk” bağımlılık veya tebaa statüsünü veya bu statü sebebiyle yerine getirilmesi gereken hizmetleri ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, nakit olarak tahsil edilen çift-

⁴⁷ Yediyıldız, “Klâsik Dönem Osmanlı”, s.202.

⁴⁸ Özbilgen, a.g.e., s. 373.

resmi, köylünün toprak sahibine borçlu olduğu kulluk veya emek hizmetlerinin parasal karşılığıdır.⁴⁹

Çift resmi etrafında örülen malî sistem, aslında Osmanlı kırsal toplumundaki katmanlaşmanın anahtarıydı. Köylüleri, çift resmini ödeyebilecek olanlar, yarım çift resmini ödeyebilecek olanlar, evli köylü (bennak) resmini ödeyebilecek olanlar ve yoksul veya bekar köylü (mücerred, caba ya da kara) resmini ödeyebilecek olanlar şeklinde sınıflandırıyordu. Kanunlar, tam çift veya çiftlik sahibi köylü ailesinin bir altın eş değeri ya da 22 gümüş akçe, yarım çift sahiplerinin 12 akçe vermesini emrediyordu. Tasarruf edilen toprağın yarım çiftten az olması halinde vergi oranı emekçinin medenî hâline yani temsil ettiği emek potansiyeline bakılarak hesaplanıyordu. Bennaklar (yarım çiftten az toprağı olan aileler) 9 akçe, bekar erkekler ve toprağı olan dul kadınlar 6 akçe ödemekle yükümlüydü.⁵⁰

Osmanlı köylerinde yalnız tarla arazisini değil, emeğı de esas alan derbentçi, küreci (madenci) ve çeltikçi gibi bir takım özel karakterli köylüler de bulunmaktadır.⁵¹

XV. ve XVI. yüzyıllarda, Osmanlı köylüleri arasında yer alan bir diğer bir zümre ise vergiden muaf olanlardı. Bunlar tahrir defterlerine muafiye genel adıyla veya mesleklerini belirleyen isimlerle yazılmaktaydı. Bunlar arasında yaya ve müsellemler dışında, kaleleri korumakla yükümlü olan ve kısmen tarımla da uğraşan hisarerleri, bunların yardımcılığını yapan kale mülâzımları, kalelerde görev yapan kürekçi, demirci, marangoz gibi ustalar, sayyâdân denilen kuşçular, küreci denilen madenciler, devlet adına pirinç eken çeltikçiler, geçitleri bekleyen derbendciler, köprücüler vardı. Bunlardan başka, zâviyedârlar, düşmüş (emekli) sipahiler, tek bir camide on kişilik gruplar halinde görev yapan cami mülâzımları, yani hatip, imâm, hâfız ve şeyhler, cemaat-ı ulemâ yani ilim adamları kümesi denilen insanlar,

⁴⁹ Halil İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, I. Cilt, çev. Halil Berktaş, İstanbul, Eren Yayınları, 2000, s. 189-195.

⁵⁰ İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ...**, s. 194-195.

⁵¹ Özbilgen, **a.g.e.**, s. 375.

özellikle şeyhler ve şeyhzade denen şeyhoğulları ile sipahizade denen beyoğulları da muaflar arasındaydı. Bunlar ya hiç vergi ödemiyor ya da sadece bazı vergilerden muaf tutuluyorlardı.⁵²

Tüccar/esnaf ve köylülerin yönetici zümreden hoşnut olmayışları, ikisinin tek bir zümre olarak ele alınabilmesini sağlayacak bir görüş birliğinde olmalarına yol açıyordu. Tüccarlar, bir zamanlar devlet içinde önemli bir tabaka oluşturmuşlardı. Dünya ticaret yollarının değişmesi bunlardan çoğunun iç ticarete yönelmesine ve girişimlerinin önemli oranda azalmasına sebep oldu. Zamanla zanaatkarlar sınıfından, yani esnaftan, farklı hiçbir özellikleri kalmadı. Esnaf, (bu hiyerarşi içinde) köylüden daha üst düzeyde, ancak, resmî zümreden tümüyle ayrı bir eksen çevresinde yer almaktaydı. Heterodoks (resmî dinden sapan) akımlara açıktı; resmî zümreden hem daha heterodoks, hem de daha dindardı. Öte yandan, varoluşu devletin izlediği devletçi ekonomi siyasetinin insafına kalmıştı; karşılaştıkları ekonomik engeller bu tutum karşısında muhalif olarak birleşmelerini kolaylaştırıyordu. Başkentteki halk ayaklanmaları çoğu kez, saray görevlilerinden hoşnut olmayanlarla esnaf ve yeniçerinin ittifakı sonucu patlak verirdi. Nihayet, en alt sırada köylü yer almaktaydı. Devletin, ulusal geliri artırmak için sağlıklı bir ekonomik siyaset izlemek yerine yürürlüğe koyduğu özel vergi uygulamalarının yükünü en ağır biçimde sırtında taşıyan kesim, köylülerdi.⁵³

C.Erkân-ı Erbaa

Kökü Eflatun ve Aristo'nun mütalaalarına dayanan, Farabi, Keykavus, Nizümülmülk gibi ünlü siyasetnâme yazarları vasıtasıyla klâsikleşen, Osmanlı sosyal tabakalaşmasının temelini oluşturan, erkân-ı erbaa'yı (dört sınıf) şu gruplar oluşturmaktadır: 1- Ulemâ (ehl-i ilim), 2-Asker

⁵² Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", s. 480.

⁵³ Mardin, **a.g.m.**, s. 75-78.

(ehl-i seyf), 3- Tüccar ve esnaf (ehl-i ticaret ve ehl-i hiref), 4- Çiftçi (ehl-i ziraat).⁵⁴

Bu toplum düşüncesi her sınıfın kendi mevkiinde tutulmasını, herkesin kendi işiyle meşgul olup başkasının alanına geçmemesini gerektiriyordu; herhangi bir meslek gurubuna kanuna aykırı bir şekilde hariçten ecnebi girmesi nizâm-ı âlemin bozulmasının sebepleri arasında sayılıyordu. Meselâ, Lütî Paşa'ya göre, mansıp sahipleri tüccarlık ve esnafılık ile uğraşmamalı, ata ve dededen sipahizâde olmayanlar sipahi yapılmamalıdır. Çünkü bu yol açılırsa herkes sipahi olmak ister ve raiyyet kalmaz. Bu ise toplumun nizâmının altüst olmasına yol açar. Lütî Paşa toplum düzeni için, erkân-ı erbaa yani dört direk olarak adlandırılan sınıf mensuplarının (asker, ulemâ, tüccar ve esnaf ve reâyâ) kendi yerlerinde kalmalarını savunmuştur.⁵⁵

Islahatnâme yazarları, meslekler arası geçişlere, sosyal dengeyi sarsacak uygulamalara ve kontrolsüz geçişlere karşı çıkmakta, bu tür uygulamaları kendi tecrübe ve gözlemleri doğrultusunda şiddetle eleştirerek, sosyal dengeyi bozacak gelişmelere müdahale edilmesini istemektedir. Osmanlı siyaset düşünürlerinin bu yaklaşımı, sosyal hareketliliğe ve meslekler arası geçişlere karşı oldukları anlamına gelmediği gibi sosyal gerçeği de tam yansıtmamaktadır. Islahatçı düşünürlere göre, bir kişi şahsi kabiliyet ve gayretleriyle farklı meslek gruplarından birisine, askerîyeye veya ilmiyeye yükselebilir. Ancak, onun konumundan istifade ederek yakınları aynı haklara sahip olamaz.⁵⁶

Erkân-ı erbaa'nın görev ve sorumluluklarını ayrıntılarıyla inceleyen Osmanlı düşünürleri, sosyal hareketliliğe çok sıcak bakmamışlardır. Sosyal hareketliliğin sosyal dengeyi bozmasından çekinmişler, özellikle bir sınıfın diğer bir sınıfın işini üstlenmesini, bu konuda zor kullanılmasını eleştirmişler, sınıflar arası seyyâliye son derece dikkatli yaklaşılmasından

⁵⁴ Coşkun Yılmaz, "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma" **Osmanlı**, IV.Cilt, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 76-77.

⁵⁵ Öz, **a.g.e.**, s. 189.

⁵⁶ Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Kavramlar", **Türkler**, XI.Cilt, Ed. Hasan Celal Güzel, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.39.

yana olmuşlardır. Plânsız geçişlerin mahzurları ve sosyal dengeye zarar vereceği hususunda müttefiktirler. Lütfi Paşa, reâyâdan statü değiştirme imkanı kazananlardan kendisi dışında kimsenin, en yakınlarının dahi statü değiştiremeyeceğini belirtip, gerekli tedbirlerin alınmasını istemektedir. Gelibolulu Alî, bir meslek mensubunun diğer meslek erbabı arasına geçmesinin sakıncaları üzerinde hassasiyetle durmuş, ilmiye teşkilatından maliyeye geçişlerden misaller vererek seyyâliyeti tenkit etmiştir. Hasan Kâfî, halkın silah altına alınmasını şiddetle eleştirerek, reâyânın işlerinin bozulduğunu misalleriyle anlatmıştır. Bu yaklaşımın temel sebebini, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın görüşü özetlemektedir; "reâyâyı dahi askerî zümresine ilhaktan tehaşî lazımdır, zira reâyâ askerî güruhuna girmek lazım gelursa raiyyet eksilur, reâyâ kalmayınca îrâd noksan gelir." Hazine gelirlerinin azalması da devletin düzenini bozar. Dolayısıyla gelirin azalması önlenmelidir.⁵⁷

Islahatnâme yazarları, ihtiyaç durumunda ehliyetle riâyat edilmesi, sosyal dengenin korunması ve içtimai düzenin bozulmaması şartıyla sosyal hareketliliğe karşı değildir. Toplumda ehliyet sahipleri için başarıları oranında dikey geçiş örneklerine her zaman rastlanmaktadır. Bu fikri savunan ıslahatnâme yazarları arasında bile dikey geçiş sayesinde bulundukları noktalara yükselenler çoğunluktadır.⁵⁸

XVII. yüzyıl Osmanlı ıslahatnâmeleri, klâsik siyasetnâme geleneğinden farklılık arz etmelerine rağmen, bu dörtlü tasnife bağlı kalmıştır. Bu bağlılık ve bütünlük bazı eserlerde konuların geneli içerisinde işlenirken kimilerinde ise, bu tasnif formülleştirilmiştir. Ancak, erkân-ı erbaa'yı oluşturan unsurların sıralanışında, bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kâtip Çelebi, Naima, Kitabu Mesalih yazarı gibi ilmiye mensupları tasniflerinin ilk sırasına ulemâyı yerleştirmişlerdir. Bunun yanında ilmiye mensuplarının tamamı aynı sıralamaya bağlı kalmamışlardır. Meselâ Hasan Kâfî'nin tasnifinde birinci sırada askerî sınıf yer almaktadır.

⁵⁷ Yılmaz, "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda", s. 77-78.

⁵⁸ Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesinde", s.39.

Diğer meslek mensupları da idarî sınıfın sıralamanın tepesinde yer aldığı tasnifi benimsemişlerdir.⁵⁹

Erkân-ı erbaa teorisinin bir özelliği, tabiatta var olan dört temel unsur olan su, ateş, toprak ve havanın toplumu oluşturan unsurlara benzetilmesidir. Devvânî ve benzerlerini izleyen Kınalızâde Ali bunları şöyle eşleştirmiştir: 1) Ulemâ, kadılar, kâtipler, muhasebeciler, tabibler, şairler, müneccimler vb. den oluşan ehl-i kalem su karşılığıdır. Su vücudun hayatı için nasıl gerekliyse ilim de insanların ruhu için öyle gereklidir. 2) Düşmanlara karşı ülkeyi koruyan kumandan ve askerlerin oluşturduğu kılıç erbabı ise ateş gibidir. 3) Tüccar ve zanaatkârlar hava gibidir, halkın ihtiyaçlarını karşılarlar. 4) İnsanların yiyeceklerini karşılayan çiftçiler ise toprak gibidir, cümlelerin menfaati bunlardan hasıl olur. İnsan vücudunun sağlığı açısından da toplum açısından da dört unsur dengeli bir şekilde bir arada bulunmalıdır, aksi takdirde hastalıklar zuhur eder.⁶⁰

Osmanlı düşünürleri, erkân-ı erbaa'ya mensup olmayan, mesleksiz, işsiz güçsüz kimseleri asalak olarak isimlendirmişler, bir şekilde izale edilmelerini istemişlerdir. Öncelikle bu grubun erkân-ı erbaa'ya katılmasının yolları aranmalıdır. Aksi hâlde bu gruplar sosyal problemlerin yaşanmasına sebep olurlar.⁶¹

Osmanlı yöneticileri genelde ayrı fonksiyonlara sahip zümrelerin bulundukları görevlerden ayrılmamalarını arzu ediyorlardı. Bununla birlikte, bu toplumda yönetilenler (reâyâ) ve yönetenler (askerî sınıf) ya da bunları oluşturan farklı zümreler arasında aşılmaz engeller yoktu. Raiyyet statüsünden askerîlik statüsüne geçmenin, ya da bulunduğu mevkide daha üst kademelere doğru yükselmenin üç şartı vardı: Bunlar devlete ve dine hizmet etmek, Osmanlı âdabını bilmektir. Devlete hizmet etmek kişinin üstlenmiş olduğu devlet görevini en iyi şekilde yapması ve padişaha tam bir sadakatle bağlı olması demektir. Dine hizmet, Müslüman olmayı ve İslâmiyet'in yüksek ülkülerine sahip çıkmayı gerektiriyordu. Osmanlı adabını

⁵⁹ Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi ", s. 317.

⁶⁰ Öz, a.g.e, s.189-190.

⁶¹ Yılmaz, "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda ", s. 78-79.

bilmek ise İslâm kültür geleneğini en iyi şekilde öğrenmek ve yaşamak, Osmanlı Türkçesinin inceliklerini kavramak, Osmanlı geleneklerine uygun bir hayat sürdürmektir.⁶²

Yönetenler sınıfına geçebilmek veya mesleğinde yükselebilmek, eğitim-öğretim yoluyla mümkündür. Bunun yolları şunlardı: Devşirilerek kul sistemi içine dahil olmak, Türk aileler yanında, Acemi Oğlanlar Ocağı'nda ve Enderun'da eğitim öğretimden geçmek suretiyle askerî sınıfa girilebilir ve genellikle seyfiye içinde en yüksek mevkilere gelinebilirdi. 1453-1566 yılları arasında görev yapan yirmi dört veziriazâmdan, ulemâ menşeli olan dördü hariç diğer yirmisi bu sistem içinde yetişmişlerdi, yani bunlar Hristiyan reâyâ çocukları iken devşirilerek belli bir eğitim ve öğretimden geçirilmişler ve devletin en yüksek mevkisine kadar yükselmişlerdi.⁶³

Medrese sistemi içinde eğitim öğretim görmek suretiyle de askerî sınıfa geçilebilir ve toplumda en yüksek mevkilere yükselme imkânları elde edilebilirdi. İyi bir medrese öğrenimi görmüş, kabiliyetli ve liyakat sahibi bir kişi, şansın da yardımıyla, adâlet, eğitim ve din teşkilatları ile sivil bürokrasi de en üst makamlara gelebilirlerdi. Örnek olmak üzere, XVI. yüzyılda Osmanlıların en yüksek eğitim kurumlarından biri olan Fatih Medresesi müderrisliğine yükselenlerin sosyal tabanına bakıldığında, bunların yüzde kırk yedisinin reâyâ kökenli olduğu, yüzde otuz dokuzunun ulemâ ailelerinden, yüzde on dördünün ise diğer askerî zümrelerden geldiği görülmektedir.⁶⁴

⁶² Yılmaz, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda”, s. 78-79.

⁶³ Yediyıldız, “Klâsik Dönem Osmanlı”, s.205-206.

⁶⁴ Yediyıldız, “Klâsik Dönem Osmanlı”, s.205-206.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÂTİP ÇELEBİ’NİN “DÜSTÛRÜ’L-AMEL Lİ-ISLÂHİ’L-HALEL” VE DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA’NIN “NESÂYİHÜ’L-VÜZERÂ VE’L- ÜMERÂ” ADLI ESERLERİNE GÖRE OSMANLI YÖNETİM ANLAYIŞI VE TOPLUM DÜZENİ

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkındaki görüşlerinin incelenmesi Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkında önemli bilgiler elde edilmesini sağlayacaktır. Tarih başta olmak üzere birçok konuda araştırmalar yapan, devlet görevinde bulunan Kâtip Çelebi’nin görüşleri XVII.yüzyıl, defterdarlık gibi devletin en önemli görevlerinden birinde uzun yıllar görev yapan ve sadrazam olma beklentisine sahip bir devlet adamı olan Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın görüşleri de XVIII. yüzyılın anlaşılmasında önem kazanmaktadır.

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkındaki görüşlerinde adâlet, adâlet dâiresi, erkân-ı erbaa, rüşvet, emanetlerin ehline verilmesi gibi ortak konuların bulunmasının yanı sıra bahsettikleri farklı konular da bulunmaktadır. Örneğin Defterdar Sarı Mehmed Paşa, düşman hâllerinin bilinmesi, insanlarda bulunan iyi ve kötü huylar ile tımar sisteminden bahsederken, Kâtip Çelebi de genel olarak devlet ile insanlar arasındaki meselelerden bahsetmiştir. Bununla birlikte ortak olarak bahsettikleri konuları ele alış tarzlarının da farklı olduğunu da ifade etmek gerekir.

I.OSMANLI YÖNETİM ANLAYIŞI

A. Devlet Anlayışı

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıldaki önemli bilginlerinden Kâtip Çelebi, İbn Haldun'un Osmanlı Devleti'ndeki temsilcilerinden olup, devlet ve toplum konularında “organizmacı (natüralist) yaklaşımı” benimsemiştir.

İbn Haldun'un oluşturduğu 'Natüralist tarih' anlayışına göre, cemiyetler ve uzviyetler birbirlerine benzerler. Uzviyetler doğar, gelişir, ihtiyarlar ve mahvolur. Aynı şekilde cemiyetler de bir doğuş ve yetiştirme safhası, bir gelişme ve durma, nihayet bir de alçalma ve mahvolma safhasını yaşar. İbn Haldun'un Farabî ve İbn Sina'yı -bu münasebetle bütün Yunan filozoflarını- eleştiren bu tarih ve cemiyet felsefesi Osmanlı devri siyaset nazariyecileri ve tarihçileri arasında büyük bir rağbet görmüştür.¹

Kâtip Çelebi'ye göre, mülk ve saltanat anlamında olan devlet, bir nevi ayin üzere bir araya gelen insan topluluğundan ibarettir. Benimsediği “organizmacı yaklaşım”ın etkisiyle devlet ve insanın birbirine benzediğini düşünen Kâtip Çelebi'ye göre, insanın tabi ömrü gelişme yaşı, duraklama yaşı ve gerileme yaşı olmak üzere üç aşamadan oluştuğu gibi devletin insanlardan oluşan toplumsal yapısı da bu üç aşamadan oluşmuştur. Bu üç devre -insan da olduğu gibi- birbirinden farklıdır ve toplumdan topluma da farklılık göstermektedir. Toplumların bünyesinin zayıf yada güçlü olması bu üç aşamayı yaşayışlarında farklılıkların görülmesine sebep olmaktadır. Mesela, geçmişte bazı toplumlar kısa sürede -tedbirsizliğin de etkisiyle- yıkılmıştır. Ancak bazı toplumlar tıpkı Osmanlı Devleti gibi kuvvetli bünyesi ve sağlam temelleri sayesinde duraklama devresine geç girmiştir.²

Osmanlı Devleti'nin hangi dönemde olduğu hakkında fikrini belirtmeyen Kâtip Çelebi, Osmanlı Devleti'nde bozulma alâmetlerinin devletin kuruluşundan üç yüzyıl sonra görülmeye başladığını kabul

¹Hilmi Ziya Ülken, “Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız”, **Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Ankara, TTK, 1991, s. 181.

² Katip Çelebi, **Düsturu'l-Amel li-İslahi'l-Halel**, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no. 4075, s.31-32.

etmektedir. Gelişme yaşı, duraklama yaşı ve gerileme yaşı devrelerinin gerek ayrı ayrı gerekse bir arada alâmetleri olduğunu belirten Kâtip Çelebi bu alâmetlere uygun tedbirler alınması gerektiğini düşünmektedir. Halkın işlerini yürütenler devletin bozulan mizacını düzeltmek için her devreye uygun tedbirleri bulup işleri buna göre düzenlemelidir. Bu konuda Kâtip Çelebi “organizmacı tarih” anlayışına uygun bir yaklaşımda bulunmaktadır. Ölümü yakın bir ihtiyarla bir çocuğa yapılması gereken tedavi aynı olmadığı gibi toplumlar için de bu kural geçerlidir. Yani toplumun içinde bulunduğu devreye uygun tedbirler alınmalıdır.³

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkındaki görüşleri aynı iki temele dayanmaktadır. Bunlar “adâlet”, buna bağlı olarak “adâlet dâiresi” ve “erkân-ı erbaa”dır.

B.Adâlet Dâiresi

Tebaa ve halkın sultanlara Allah’ın bir emaneti olduğunu belirten Kâtip Çelebi’nin “adâlet dâiresi” tasnifi, “memleket ancak erkeklerle vardır, erkekler ancak kılıçla vardır, kılıç ancak para ile vardır, para ancak halk ile vardır ve halk ancak adâletle vardır” şeklindedir. Kâtip Çelebi, kitabında adâlet dâiresi ile ilgili olarak sadece bu açıklamayı yapmış, fazla söze gerek olmadığını belirtmiştir.⁴

Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise adâlete herkesin önem vermesi gerektiğini ama özellikle de padişahın bu konuda çok dikkatli olması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü adâlet, hazinenin artmasına ve halkın çoğalmasına sebep olur. Hazine için halkın çokluğu ve ülkenin bayındır olması gerekir. Memleketin bayındırlığı ise, adâlet ile olur. Eğer bir ülke harap ise orada halk zengin olamaz, vergi veremez. Bu görüşe sahip olan Defterdar Sarı Mehmed Paşa “adâlet dâiresi” tasnifini şu şekilde yapmaktadır.

“Mülk durmaz eğer, olmazsa rical,

³ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s.31-32.

⁴ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s.32.

Lazım amma ki ricalle emval.

Mal tahsili raiyetten olur.

Bağ ü bostan ziraatten olur.

Olmasa adl reâyâ durmaz,

Adlsiz çetr ikamet kurmaz

Adldir asl-i nizâm-ı âlem

Adlsiz saltanat olmaz muhkem

Mülkde zelzele gaflettendir.

Terk-i ahkâm-ı şeraittendir.

Bağban etmiyecek çeşmini baz

Bağına herkes eder dest-i dıraz". Defterdar Sarı Mehmed Paşa adâlet ile ilgili görüşlerini anlatırken Hz. Peygamber'in "bir saatlik adâlet, 70 yıllık ibadetin yerini tutar" sözüne de yer vermiştir.⁵

C.Emaneti Ehline Vermek

Emanetin ehline verilmesi gerektiğini düşünen Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa bu konuyu rüşvet hakkındaki fikirleriyle birleştirerek anlatmıştır.

Kâtip Çelebi'ye göre emanetin ehline değil parayı veren ehliyesiz ve gaddar kişilere verilmesi doğru değildir. Çünkü bu kişiler verdikleri parayı çıkarmak için reâyâdan fazla fazla alırlar ve ihtiyaç bahanesiyle bir başkasına satarlar. Sattıkları kişi de verdiği parayı reâyâdan fazlasıyla çıkarmak ister. Yani reâyâ hem zulüm görür, hem de ağır vergileri ödemek zorunda kalır.⁶

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre de bütün devletlerde görülen karışıklık ve bozulmanın yaşanmasının sebebi "emanetleri ehline veriniz" sözü ile hareket edilmemesidir. İş bilir kimseler beyzâde olmadıkları gerekçesiyle bir kenara atılmamalı, uygun devlet makamlarına getirilmelidir.

⁵ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, "Nesayihü'l-Vüzera Ve'l-Ümera", Esad Efendi Kitaplığı no 1830, s.12.

⁶ Kâtip Çelebi, a.g.e, s. 33.

Ehliyetsiz ve zâlim kişilere rüşvet ile makam verilmesi reâyânın mallarının yağmalanmasına sebep olur. Çünkü bu kişiler makama gelmek için verdikleri paranın karşılığını almak isterler.⁷

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın bazı devlet görevlileri hakkındaki görüşleri de emaneti ehline verme anlayışı çerçevesinde değerlendirilebilir. Ona göre padişah Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesidir. Tanrı, Osmanlı hanedanını güçlü kılmış, hanedana ve topraklarına bereket vermiş, hanedanın kapılarını dünya halklarının erzaklarının taksim edildiği yer hâline getirmiştir. Padişahın bu nimetlere karşılık yapması gereken ise Müslümanların işlerini düzene koymak, gayrimüslimlerin hâllerini iyileştirmek, Tanrı'nın emirlerini yerine getirmektir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, padişahın bu amaca yönelik olarak yapması gerekenleri "adâlet dâiresi" kavramı ve "emanetleri ehline vermek" ilkeleriyle birleştirmiştir. Ona göre Padişah, "hepiniz yöneticisiniz ve hepiniz yönettiklerinizden sorumlusunuz" deyimini göz önünde bulundurmalı, "memleket yetişmiş adamsız, yetişmiş adam da malsız olmaz" deyimine göre yetişmiş vezirleri ve harp kazanacak askerleri görevlendirmelidir.⁸

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, sadrazam, defterdar, serdar, serasker gibi devlet görevlileri hakkındaki görüşlerini de açıklamıştır.

Sadrazamın mal ve yiyecek biriktirmek, büyük hazineler sağlamak, reâyâ başta olmak üzere tüm Tanrı kullarının rahatını ve güvenliğini sağlamak, adâlet ile hareket etmek, tüm halkın davalarını dinlemek, Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere'nin yıllık yiyeceklerini göndermek gibi önemli görevleri olduğundan padişah sadrazamı göreve getirirken "emaneti ehline vermek" ilkesine uymalı, hükümet işlerinde tam yetkili olmasını sağlamalı ve sadrazamın huzuruna getirdiği işleri geri döndürmemelidir.⁹

Sadrazam padişah ile olan ilişkisinde doğru ve hak sözünü söylemeli, dürüst olmalı, padişahın sırrını hiç kimseye anlatmamalı, padişahın kendisine gösterdiği sevgiyi fırsat bilip insanlara kötü

⁷ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s.22.

⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 4-5.

⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 4-5.

davranmamalı, rüşvet ve müsadere adıyla halktan para toplamamalı, paraya değer verip servet biriktirmeye çalışmamalıdır. Çünkü padişaha hizmet etmek para sahibi olmaktan daha önemlidir.¹⁰

Veziriazamın kendisine verilen haslarla yetinmesi gerektiğini belirten Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Lütfi Paşa'nın Asafnâme adlı eserinde yazdıklarını nakletmiş ve Lütfi Paşa'nın yıllık 20 yük olan geliriyle yetinerek daha çoğu ile ilgilenmediğini yazmıştır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre, Lütfi Paşa'nın hâlâ rahmetle anılmasının sebebi rüşvet ve müsadere adıyla halktan para toplamamasıdır. Veziriazam kendisi için halktan para toplamadığı gibi Padişahın hazinesine de reâyânın parasının girmesini önlemelidir. Çünkü hem padişahın buna ihtiyacı yoktur, hem de bu durum hazinenin zararına sebep olur. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre yapılması gereken uygulama şudur: "Maliye hazinesi namıyla akçe düşse veresei gelinceye kadar padişah kapısında emanet tutulmalı, yedi seneye dek varis çıkıp da kanunen varisliğini ispat etmezse hazineye alınmalıdır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde uygulanan bu kuralı uygulamaya devam etmek gerekir."¹¹

Sadrazam din ve devlet işlerinde gerekli olanı padişahın yüksek katına çekinmeden sunmalı ve söylemeli, azl olunmaktan korkmamalıdır. Zira bir işte doğru olanı yapmayıp halk arasında kötü olmaktansa azl olunup halka tarafından beğenilmek daha iyidir. Sadrazam fakir ve güçsüz olan ama devlet işine uygun kimseleri bulmalı ve memuriyetlerde görevlendirmelidir. Serhad ağalıkları, dizdarlıklar ve alaybeyliklerini hak edene vermeli, azil veya ölüm dışında bu kişileri görevinden uzaklaştırmamalıdır. Taşra görevlilerinin halka baskı ve zulüm yapmasını önlemeli, gerekmedikçe ulak göndermemelidir. Ulak, çok önemli, saltanat işlerine zarar verme ihtimali olan yerlere, maaşlar için devlet malında acele ihtiyaç olan yerlere ve sınır kalelerinin istihbarat almaları gerektiğinde gönderilmelidir.¹²

¹⁰ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 7-8.

¹¹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 8.

¹² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 9.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre sadrazam doğruluktan şaşmadan şeriatı uygulamalıdır. Padişah, veziriazam, valiler, subaylar, yargıçlar şeraite uygun ve adâlet üzere hareket etmelidirler. Sadrazam para konusuna önem vermeli, akçenin ayarı ve ağırlığını yoklamalı, sarraf ve ekmekçilerde kalp ve kırılmış akçe olmamasına çok dikkat etmelidir. Bu devletin gereklerindendir. Sadrazam fiyat konusunu kadı ve çarşı ağalarına havale etmekle yetinmeyip kendisi yoklamalıdır. Günlük narhı da ihmal etmeyip her şeyi değeri ile sattırmalıdır. Aksi halde her kişi istediği gibi alır, satar.¹³

Sadrazam divan üyelerine, bilgelere, devlet büyüklerine, emektar divan üyelerine saygı ve iltifat ile davranmalı, onları üstün tutup gönüllerini almalıdır. Divan makamları yeterli olanlara sıra ile ihsan olunup 1-2 yıl o makamda kalmaları sağlanmalıdır. Makam sahipleri sadrazamdan başkasının buyruğu altında olmamalıdır.¹⁴

Kendisi de defterdarlık makamında görev alan Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre bir defterdarın sahip olması gereken özellikler şunlardır: Defterdar doğruluktan ayrılmamalı, hazine gelirini artırmalı, kalem işlerini düzgün yola koymalı, askerlerin gereç ve aylıklarını zamanında ödemeli; sözün kısası doğrulukla ve eksiksiz “her işin adamı vardır” sözüne yakışır, doğru, dindar, devlet malının toplanmasında ve tahsilinde tam yeterli biri olmalıdır. Yüksek rütbeye layık olmayan ve ehliyetsiz kişiler rica, kayırma ve yakınlık gibi sebeplerle defterdarlığa tayin edilmemelidir.¹⁵

Hazine işleri devletin en önemli ve gerekli işidir. Defterdar yolsuzluk, hile ve düzenbazlık yapan kimseleri bilmeli ve buna uygun tedbirleri almalıdır. Sadrazam defterdara istiklâl vermeli, kethüdaların mahkumu yapmamalıdır. Defterdar ister devlet ayarı ister katip ister halk olsun herkes tarafından defterdarlık ile ilgili işlerde yetkili ve başvurulacak kimse olarak

¹³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 12-13.

¹⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁵ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s.25-26.

bilinmeli, ona saygılı davranılmalı, emri itiraz edilmeden yerine getirilmelidir.¹⁶

Kendisi de birkaç defa azlolunan Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre defterdarların azl olunması konusunda çok dikkatli olunmalıdır. Halkın çoğu ve özellikle bazı devlet büyükleri hazine ve devlet için zararlı birtakım isteklerde bulunurlar. Güvenilir ve doğru olan defterdar bunların isteklerini kabul etmez, onlar da bu yüzden defterdara düşmanlık eder, meclislerde, sadrazam huzurunda, uygun buldukları yerlerde defterdar hakkında kötü sözler ve defterdarda bulunmayan kusurları söylerler. Defterdarın devlet malını cömertçe dağıtmasını isterler. Sadrazam defterdar hakkında bu tarz sözler duyduğunda güvenilir, doğru sözlü kişilere danışmalı, eksiksiz bir araştırma yapıp ona göre karar vermelidir. Defterdarın azlinde aceleci davranılmamalıdır. Çünkü defterdarın azli hazinede zarara ve düzgün işlerde bozukluğa sebep olur.¹⁷

Defterdar gerekli görülüp azlolunduğunda tahkir edilmemeli, itibarı için ya kendisine bir has verilmeli ya da mertebesinden aşağıya düşmemek için uygun olan bir memuriyet verilmelidir. Defterdar daha önce yanında çalıştırdığı bir memurun yanına verilmemelidir. Çünkü bu durumda halk ondan sonra defterdar olan kimseye “sonradan alacağın memuriyet bellidir” diye kötü davranır, saygı göstermez. Defterdarlığı sırasında isteklerine uygun davranmadığı kişiler defterdarı gözden düşürüp onun suçlanmasına sebep olur ve onu hükümdarın iltifatından uzak tutarlar. Bu durumda hem o yaptığı doğruluğa pişman olur hem de yerine gelecek olan defterdar da azlolunursa yaşayacaklarını bildiğinden azil korkusuyla iş görür.¹⁸

Defterdar kötülüklerden kaçınmalı, açgözlü olmamalı, dine bağlı olmalı, devletin kendisine verdiği kalemiye ve diğer geliriyle yetinmeli, rüşvet almamalı, mal ve menfaat hevesine kapılmamalı, dine ve akıl kurallarına uymalı, kendini ilgilendiren kamu hizmetlerinde güzel işler görmeli, hazine gelirinin artmasına, giderinin azalmasına çalışmalıdır. Ama

¹⁶ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁷ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 27.

bu konuda padişah ve sadrazamın da ona yardım etmesi gerekir. Sadrazamın, defterdara yardım etmesi, bildirilerine uyması hazinenin artıp çoğalmasına sebep olur. Sadrazam gerekmedikçe hazine ile ilgili konularda ferman çıkarmayıp defterdara havale etmelidir.¹⁹

Defterdar geliri artırıp gideri azaltmak için gereksiz harcamaları önlemelidir. Ayrıca, hazine kimseye miras kalmadığından yersiz harcamalardan kaçınılmalıdır. Kul sayısının artması önlenmeli, kul az ama öz olmalı ve hepsi ihtiyaç zamanında hazır olmalıdır. Defterdar bu konuda da özenle çalışmalı, defterleri gerektiği gibi tutup neferlerin yerinde hazır olmasını sağlamalıdır. Hazine gelirinin düzenlenmesi için hükümdarın izniyle defterler incelettirilmeli, gelir ve gider belirlenip padişaha sunulmalı, padişahın izniyle gerekli görülen giderden başkası ortadan kaldırılmalıdır.²⁰

Yeniçeri ağası ve kul kethüdası tedbirli, güvenilir, doğru, dindar, ocaklar hakkında bilgi sahibi, düzenli, disiplinli, hayırsever, sefer görmüş, işbilir olmalıdır. Çünkü Yeniçeri Ocağı, Osmanlı Devleti için önemli ve gerekli işlerdendir. Yeniçeri Ocağı ile ilgili olarak yapılması gereken en önemli işlerden biri defterlerin kontrol edilmesidir. Defterde kayıtlı olanların sayısı çoktur. Ancak bunların yarısı hatta daha fazlası yerlerinde bulunmamalarına rağmen hâlâ maaşlarını almaya devam ederler. Yeniçerilerin gerçek sayısı bulunmalı, düzen sağlanmalıdır. Yeniçeri Ocağı'na taşradan adam alınması doğru değildir. Çünkü bu adamların güvenilir, sağlam ve askerlik için uygun olup olmadıkları bilinemez.²¹

Halkın çoğu vergi vermemek amacıyla yeniçerilik iddiasında bulunmakta, serdarlar da onlara yardımcı olmaktadır. Bu durum reâyânın asker sınıfından ayırt edilmesini zorlaştırmaktadır. Seferlerde devlete hizmet edenlerle, yeniçerilik iddiası içinde olanlar arasında fark kalmamış, hatta yeniçerilik iddiasında bulunanlar emektar yeniçerilerden daha değerli kabul edilmeye başlanmıştır. Ocağa zarar veren bu durumun düzeltilmesi için ocağın başında olan, tecrübeli, doğru, güvenilir biri görevlendirilmeli,

¹⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 27-28.

²⁰ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 28-29.

²¹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 34-37.

defterde adı bulunmayanlar tekrar reâyâ defterine kaydedilmelidir. Ayrıca seferlerde, sınırlarda hiç bulunmayan ama yeniçeri ve diğer ulûfeli asker zümresine katılan birçok insan vardır. Maliye hazinesine zararları olan bu adamlar da bulunup defterlerden çıkarılmalıdır.²²

C.Rüşvet

Kâtip Çelebi'ye göre, devlet ve toplum için zararlı bir diğer uygulama da rüşvettir. Rüşvet geçmişte suç sayılırken artık devlet işlerinin görülmesinde temel olmuştur. Rüşvet haklı olanın değil haksız olanın işinin görülmesine yol açtığından adâlet, kanun ve akla aykırıdır. Hattâ küffâr ülkelerinde dahi yasaktır. Ancak haram olmasına rağmen ad değiştirerek ve “hazineye faydası vardır” diye açıktan alınmaya başlanmıştır. Rüşvet hazinenin bereketini kaldırdığı gibi askerin de başarısızlığına da sebep olmaktadır. Eskiden küffâr, İslâm'dan kaçarken rüşvet Osmanlı askerinin yüreğine korku salmış ve onlar küffârdan kaçmaya başlamıştır. Zulüm, makamların satılması ve rüşvetten vazgeçilmelidir. Aksi takdirde rüşvet ve zulmün âlemi berbat etmesi kaçınılmazdır.²³

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, İslâm topluluğu için bütün kötü adetlerin ve zulümlerin kaynağı, felâketlerin büyüğü olan rüşvetten başka din ve devleti yıkıcı kötülük olmadığını düşünmektedir. Bir devlet hizmeti rüşvetle birine verildiğinde o kimse devlet tarafından kötülük yapmaya görevlendirilmiş gibi olur ve fakir halka zulüm yapıp halkı perişan eder. Rüşvet yüzünden bunalan halk toprağını ve köyünü terk eder, buralarda ziraat yapılmaz. Bu da hazine ve memlekete zayıflık getirir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa rüşvet konusunda fikirlerini açıklarken Hz. Peygamber'in “rüşvet verene de rüşvet yiyene de Allah lanet etti” sözünü de kullanmıştır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre adâletli bir vezirin başka iyi hâli olmasa bile sadece rüşvetten uzak durması yeterli olur. Kadıların çoğu artık rüşvete mahsul adını vermiş, Allah'ın emirlerini yerine getirmeyip rüşvet

²² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, a.g.e.,s. 34-37.

²³ Kâtip Çelebi, a.g.e., s.33.

verenin lehine hüküm vermeye başlamıştır. Kanuna göre yapılması gereken işlerin rüşvetle yapılması kadar büyük bir günah yoktur. Defterdar Sarı Mehmed Paşa rüşvet hastalığının ilacı olduğu konusunda endişelidir. Yapılması gereken iyi düşünüp ona göre hareket etmektir. Bir dost çıkar amacı olmadan sadece sevginin artması için hediye verirse bunu almakta sakınca yoktur.²⁴

E. Tımar Sistemi

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Osmanlı Klâsik Dönemi'nin temel kurumlarından olan tımar sisteminin uygulanması ve kurallarının ihlâli hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Ona göre, Osmanlı Devleti'nde olan zeamet ve tımar üç yönlü kılıç olarak değerlendirilmiştir. Zeamet genellikle en aşağı 20.000 akçe olup daha fazla da olabilir. Zeametın 20.000 akçesi kılıç, daha azı hisse kabul edilir. Rumeli'nde 3.000 akçelik ve 6.000 akçelik olmak üzere iki tür tımar vardır. Rumeli'nde beylerbeyiler 5.999 akçeye kadar olan tımarları kendileri tevcih edip kendi nişanlarıyla berat verebilirlerdi. Beylerbeyiler 6.000 akçelik tımarları kendi beratlarıyla veremez, berat verilmesi için yazı yazıp İstanbul'a gönderirler. Basra, Diyarbekır, Erzurum, Şam, Halep Bağdat ve Şehr-i Zor eyaletleri de Rumeli eyaleti gibidir. Anadolu, Cezayir ve Kıbrıs eyaletlerinde kılıç tımar 2.000 ve 5.000 akçedir. Beylerbeyiler 4.999 akçeye kadar olan tımarları kendisi tevcih edip kendi beratıyla verebilirler. Ancak 4.999 akçeden fazla olan tımarlar için İstanbul'a yazı göndermeleri gerekirdi. Karaman, Maraş ve Sivas Beylerbeyileri 2.999 akçeye kadar olan tımarları kendi beratlarıyla tevcih edebilirdi.²⁵

Tımar tevcih edilen kişi azledilmiş değil, ilk defa tımar alan biriye berat yerine tezkere verilirdi. Çünkü kanuna göre ilk berat İstanbul'da verilirdi. Asker çocukları da babalarının ilk ve son beratlarını İstanbul'a

²⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 22.

²⁵ Hüseyin Ragıp Uğural, **Defterdar Sarı Mehmed Paşa Devlet Adamlarına Öğütler**, Ankara, Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, 1992, s. 156-158.

götürüp ilk tımar sahibi olma beratını İstanbul'dan alırdı. Beylerbeyi sefer sebebiyle yerinde bulunmadığı zaman, beylerbeyi tarafından beratı olan tımarlar İstanbul'dan ve başkomutanlar tarafından tevcih olup defterhaneden tezkere verilip berat olur. Beylerbeyinin kendi beratıyla verdikleri tımarlara “tezkeresiz”, kendi beratlarıyla vermeyip tezkereyle devlet merkezine sundukları tımarlara “tezkereli tımar” denilir. Rumeli vilayetlerinin tezkereli tımarları, tayin olunduğu üzere 6.000 akçe ve kılıçları 3.000 akçedir. Asker çocuklarına genelde üçer bin akçe verilir. Anadolu vilayetlerinin sipahizadelerine ikişer bin akçe verilir. Tezkereli tımar kılıç gibi sayılır, bozulmaz. Ziyadesi hisse yoluyla tevcih olunur. Kalemli ayrılmaz, hisse bütün bütün verilir. Rumeli'ndeki tımarlar icmal defterinde yeterin altında yazılan tezkirelerde eksik olsa 3.000 akçesi kılıç geri kalanı hisselidir.²⁶

Anadolu'daki tımarlar icmalde tezkirelerden eksik olursa ikişer bin akçesi kılıç geri kalanı hisse olur. Rumeli'ndeki tımarlar icmal defterinde yeterin altında yazılan 3.000 akçeden ve Anadolu'daki tımarlar ikişer binden az olursa hepsi kılıç olur. Rumeli'nde bir sipahinin istihkakı 3.000'den, Anadolu'da 2.000'den az olursa oğullarına tımar verilmesi kanunen doğru değildir. Çünkü Rumeli'nde sipahizadeler 3.000'den, Anadolu da 2.000'den az olamaz. Rumeli'nde ve Anadolu'da bir sipahi eksiksiz bir iki yüz akçe tımara mutasarrıf iken ölürse Rumeli'nde eksiksiz 3.000 akçe, Anadolu'da eksiksiz 2.000 akçe verilir, daha azı tahsis olunmaz.²⁷

“Mülk tımarlar” asker göndermek ve nöbetleşe sefere gitmek usulüne dayanan tımarlar olup diğer tımarlar gibi değildir. Bunlar bin akçe veya daha çok akçe olur. Beratları eksiksiz sayılmaz. Mülk tımarlarda defterde bir tımar 1.000 akçe yazılmışsa, o tımar da biri yüz akçeye mutasarrıf olsa dahi bin akçeden yüz akçe çıkarılmaz, yine bin akçe yazılır. Bu tımarlara mutasarrıf olanlar öldüklerinde diğer tımarlar gibi iki nefer oğluna ikişer bin akçe verilmez. Kaç nefer oğlu varsa hepsine bir beratla eşit olarak verilir. Evlat münkariz olduğunda devlet için tutulur ya da padişahın emriyle sefere

²⁶ Uğural, a.g.e.,s.158-160.

²⁷ Uğural, a.g.e.,s.160.

gitmek üzere uygun bir kişiye tevcih olunur. Mülk tımar sahiplerinin başkasına feragatları veya üzerine başka tımar ve ilaveler eklemeleri kanunsuzdur. Bu tımarlar ziyade ve noksan kabul etmez. Ancak mutasarrıf olanlar kendi istekleriyle kendilerine geçim yolu olmamak üzere oğullarına eşit olarak feragat ederlerse verilebilir. Mülk tımarlar kız evlada verilmez. Tımar sahibi sefere gitmezse tımarları alınmaz. Yanlışlıkla başkasına verilse geri eski sahibine bırakılır. Sefere gitmezse, o senenin mahsulü devlet tarafından alınır. Mülk sahibi öldüğünde oğlu yoksa kardeşlerine beratla ek olarak verilir.²⁸

Bazı malikane tımarlarda mutasarrıfların sefere gitmesi ve zırhlı asker göndermesi gerekmez. Bu tarz malikane kanunla verilen mallar gibi olduğundan oğlan ve kıza intikal eder. Mülk tımar ortaklarının “mülktür” diye hissesini satma hakkı yoktur. Eğer satarsa müşteriden alınıp eski mülk sahibine verilir. Mülk sahiplerinin hepsi münkariz olduğunda “hakiki mülk” olduğundan sultanın arazisine dahil olur. Sultan eğer isterse başkasına verebilir.²⁹

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Osmanlı Devleti’nde tımar ve zeamet konusuna özen gösterilmesi gerektiği görüşündedir. Zeamet ve tımar hak edenlere verilmeli, veziriazamlar kendi adamlarına zeamet yerine tımar vermekle yetinmelidir. Zeamet ve tımar hasis ve bayağı tanınan kişilere verilmemelidir. Çünkü zeamet veya tımar verilen kişinin gelirin göre askerle sefere katılması gerekirken bu yapıdaki kişiler sefere neredeyse tek başına katılır. Yani zeamet ve tımarını sefer için kullanmaz. Böyle davranan insanlar cezalandırılmalı, sefere götürülmeyip onlardan işe yarayacak silahlı ve zırhlı askerler alınmalıdır. Zeamet ve tımar gazi ve yarar adamlara verilmelidir.³⁰

Tımar ve zeamet konusunda eski kanuna uyulmalı, kanuna aykırı olarak yapılan işler önlenmelidir. Alaybeyleri bazı kılıç tımarlarını “çürüktür” diye biriktirip bilinmeyen bir isme berat verip ürününü kendilerine

²⁸ Uğural, **a.g.e.**, s.160-162.

²⁹ Uğural, **a.g.e.**, s.162-164.

³⁰ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 59.

saklamaktadırlar. İsteyen olduğunda da “bu tımar verilmiştir” derler. Boşalan tımarları da hak etmeyen ama fazla para veren kişilere verirler. Boşalan tımarların cesur ve hak eden kişilere verilmesi için emir çıkarılmalı, kılıç tımar biriktirilmesi önlenmelidir. Çünkü bu tımarların verildiği insanların seferlerde işe ve hizmete yarayacak adamı çok azdır. Bazıları tımarları biriktirmiş, kendi kölelerine ya da bilinmeyen kimselere berat vermiştir. Buna “sepet tımarı” denir. Aslında sepet tımarı seferlerde, kale ve metrislerde çit vurup sepet getirene denir. Ama bunlar bu işi yapmazlar. Beratları sepet içinde saklıdır.³¹

Yoklamalara önem verilmelidir. Çünkü bazıları beratlarında “geliri çok yazılmış tımar ve zeametlerinin gelirinin yazılandan daha az olduğunu” söyleyerek güya çürüklerini ayırıp beratlarından düşmüş ve böylece yazılı gelirini azaltmıştır. Sonra düşmüş oldukları hisseleri isteyen olduğunda indirdikleri geliri yine kendilerinin topladığı anlaşılmıştır. Ayrıca bunlar gerekli sefer ve hizmeti de yapmazlar. Bunun örnekleri çok olup araştırılması büyük emek ister.³²

Alaybeyleri silahlı ve zırhlı asker bedeli ve arada elde edilen gelirler konusunda ilgisiz davranmaktadır. Zeamet ve tımar konusuna ileri gelenler gereken ilgiyi göstermediklerinden düzen bozulmuştur. Zeamet ve tımarlara mutasarrıf olanlar azatsız köle veya varolmayan isimlere berat verirler. Bunların adı var, kendileri yoktur. Adamlarını sefere gerektiği gibi göndermezler. Bunların da düzeltilmesi gerekir. Tımar ve zeamet hallerinin düzeltilmesi, Osmanlı Devleti için gerekli ve önemli işlerdendir.³³

Yaşanan olaylar Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın tımar konusuna özen gösterilmesi isteğini doğrulamıştır. Tımar sisteminin çöküşü çağdaş Osmanlı kaynaklarında çok sayıda reâyânın tımarlı sipahi sınıfı arasına karıştığı, tımarların ehil olmayan kimselere verildiği şeklindeki ifadelerle anlatılmaktadır. 1578-1618 yılları arasında Avusturyalılar ve İranlılarla yapılan uzun süren harpler yüzünden bu duruma fazlaca tolerans

³¹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 60-61.

³² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 60-61.

³³ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **a.g.e.**, s. 61.

gösterilmiş, çok sayıda Anadolu insanı imtiyazlı sınıf olan sipahiler arasına dahil olmuştur. Tımar tahsisini bekleyen sistemin içindeki kişiler bu yeni gelenleri "ecnebi" diye adlandırarak memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Bu gayri memnunlar grubu, devlete karşı yapılacak, her türlü harekete destek vermeye, katılmaya hazırdılar ve XVI. yüzyıldaki şehzadeler arasındaki mücadelelere ve nihayet Celali İsyanlarına (1591-1611) katılmakta tereddüt göstermediler.³⁴

Tımarlılar giderek zorlaşan ekonomik şartlar karşısında, pahalıya mal olması nedeniyle, uzak mesafelere yapılan ve uzun süren seferlere katılmaya gönüllü olmuyorlardı. Özellikle de 1584'ten sonra meydana gelen % 100 oranındaki enflasyon karşısında tımarların değerlerinin aynı kalması, bardağı taşıran son damla oldu. Masraflarını karşılamakta büyük sıkıntılara düşen sipahiler, reâyâdan fazla vergi talep ederken seferleri de ihmal etmeye başladılar. Haçova Seferi'ne (1596) çok sayıda sipahi katılmamış, sefer esnasında yoklama yapıldığında hazır bulunmayanlar "firari" ilân edilerek tımarları ellerinden alınmıştır. Bu suretle, işsiz kalmış binlerce sipahi Anadolu'ya yayılmış, Anadolu'da pek çok kargaşaya yol açmış veya eşkiyaya karışmışlardır.³⁵

Osmanlı ordusunun Cermen piyadesiyle başa çıkabilmek için tüfek vb. ateşli silahları kullanmayı bilen çok sayıda askere ihtiyacı vardı. Tımarlı sipahilerin savaşlarda eskisi kadar başarılı olmadıkları görüldü. Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren yeniçerilerin sayısı artırıldı, yeniçeriler güç kazandı. Ayrıca, devşirme usulüne aykırı olarak ocağa Türk soyundan gelenler de alınmaya başlandı. Özellikle nüfus artışının etkisiyle çiftbozanlık artmış, köylerini terk eden gençler "sekban-sarıca (levend)" gruplarını oluşturmuş, sosyal ve idari düzeni tehdit eder bir hâl almışlardır. Esasen, XVI. yüzyıl sonlarına doğru, ateşli silahların kullanımı ve yapımı reâyâ arasında yaygınlaşmıştır. Devlet, Anadolu'lu nişancıları sekban ve sarıca birlikleri halinde teşkilatlandırmış ve savaşlarda kullanmaya

³⁴ Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, IX. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.906-907.

³⁵ Acun, *a.g.md.*, s.906-907.

başlamıştır. Bu da tımarlı sipahilerin ihmal edilmesine sebep olmuştur.³⁶ Tımarlar merkez hazineye veya saraya yakın kişilere devredilmeye başlanmıştır. Devletin içinde bulunduğu malî sıkıntılar zamanla arttığında tımarların gelirlerine el konulması temayülü daha da artmış, böylece tımar sisteminin tasfiyesi hızlanmıştır. Tımar rejiminin ıslahı için yapılan bir takım girişimler ise sistemin önemini yitirmesini engelleyememiştir. Tımar sistemi XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiş, bu dönemde, sipahilerin bir kısmı yeni kurulan askerî teşkilatlara bağlanırken, kalanları zaptiye ve vergi tahsil işlerinde istihdam edilmiştir. Yeni tımarlar tevcih edilmemesi ve hayatta kalan sipahilerin neslinin tükenmesi ile de tımar sistemi kendiliğinden sona ermiştir. Böylece, devletin kurulmasında ve büyüyerek imparatorluğa dönüşmesinde önemli rol oynayan tımar sistemi, XVII. yüzyıldan itibaren önemini yitirerek, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde bütünüyle tasfiye olmuştur.³⁷

II. OSMANLI TOPLUM DÜZENİ

A.Reâyâ

Reâyâ konusunda Defterdar Sarı Mehmed Paşa ve Kâtip Çelebi aynı görüşü savunmaktadır. Onlara göre reâyânın verdiği vergiler sayesinde hazineye para girmektedir. Bu yüzden reâyâ ağır ve uydurulmuş vergilerle ezilmemeli, korunmalıdır.

Kâtip Çelebi'nin Osmanlı ülkesi ile gezdiği Hamedan ve Tebriz hakkındaki görüşleri reâyâyâ bakışını da göstermektedir. 12 yıl süreyle gezdiği Osmanlı köylerinin harap hallerini gören Kâtip Çelebi, Acem şahı memleketlerinden Hamedan ve Tebriz ülkelerini gezmiş ve on beş-yirmi konak mesafede bir harap köy görmemiştir. Ona göre, yirmi yıla yakın zamanda Osmanlı Devleti'nde taşraların büsbütün berbat hale gelmesinin

³⁶ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, 2. basılış, İstanbul, Dergah Yayınları, 2005, s.50-51.

³⁷ Acun, *a.g.md.*, s.906-907.

bir sebebi birkaç kat alınan vergilerdir. En büyük sebep ise emanetin ehline değil parayı veren ehliyetsiz ve gaddar kişilere verilmesidir. Bu kişiler verdikleri parayı çıkarmak için reâyâdan fazla fazla para almakta ve ihtiyaç bahanesiyle bir başkasına satmakta ve o da verdiği parayı reâyâdan fazlasıyla çıkarmaktadır. Yani reâyâ hem zulüm görmekteydi hem de ağır vergiler ödemekteydi.³⁸

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre de reâyâyâ zulüm yapılmamalı, yapılması önlenmeli, mazlumların hayır duasını almaya çalışmalıdır. Reâyâ her sene verdiği vergiden başka vergi yani yeniden uydurulmuş vergi istenerek incitilmemeli, devlet onlara eziyet etmediği gibi başkalarının eziyet etmesine de izin verilmemelidir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa bu konuda şu benzetmeyi yapmıştır: “Reâyâdan tahammülünden fazla vergi almak bir evin temelinden toprak alıp yüzeyinde kullanmaya benzeyip temeli güçsüzleştirir, yüzey ağır yükü çekemez ve yıkılıp harap olur.” Reâyâ uydurma adetlerle sıkıştırılmamalı, canından bezdirilmemeli, haksızlıklar kaldırılmalı, vergi veren halkın kalkınmasına, durumların düzenli, dengeli olmasına dikkat edilmelidir.³⁹

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın bu açıklamalarını yaşanan olaylar desteklemektedir.

1683 yılında Avusturya ile yapılan savaşın başarısız bir şekilde devam etmesi askerî masrafları artırmış, sefer için harcanacak paranın toplanması imkansız hâle gelmişti. Valiler savaşlar ve kendi emniyetlerini sağlamak için kapı halkı beslemişler, bunlar için halktan sefer sırasında “imdâd-ı seferiye”, barış zamanında “imdâd-ı hazeriyye” vergilerini toplamışlardı. Ancak bu vergileri toplarken fazla akçe almalarına rağmen sefere az sayıda askerle katılmışlardı. Bu durum valilerin vergi toplarken yalnız kendi çıkarlarını düşündüklerini göstermektedir. Aslında valilerin böyle davranmaları normaldir. Çünkü valilerin makamlarında uzun süre

³⁸ Katip Çelebi, **a.g.e.**, s.33.

³⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s.37-40.

kalamayıp, yerli yersiz azledilmeleri onları fazla para toplamaya sevk etmekteydi.⁴⁰

Avusturya ile barış yapıldıktan sonra reâyâyı rahatlatmak amacıyla, “bütün halkın tekâlif-i seferiyyeden muaf olduğu, paşaların devr, hılat gibi şakka türünden vergiler almamaları yönünde” fermanlar yayınlandı. Ama fermanların etkili olması zordu. Çünkü vali, muhassıl ve voyvodalar iltizamlarındaki miri mükafatları kaybetmiş, bunlar âyân-ı vilâyet ve ricâl-i devletin eline geçmişti. Vali, muhassıl ve voyvodalar buralardan vergi toplayamadıklarından gelir kaynakları önemli ölçüde azalmıştı.⁴¹

Reâyâ, fermanlarda yazılan avarız, öşür ve diğer vergileri ödemesine rağmen kanuna aykırı bir şekilde buyruldusuz olarak “îmdâd-ı seferiye”, “kaftan baha” gibi vergileri ödemek zorunda kalmıştı. Bu vergileri Anadolu eyaletlerindeki vezirler ve sancakbeyleri topluyordu. Bu ağır vergiler yüzünden perişan olan halk bu durumun düzeltilmesi için İstanbul’a dilekçe göndermekteydi. Karlofça Barışı’ndan önce Kütahya kadısına bu tarz vergilerin toplanmaması için buyruldu yazılmıştı. Bu konuda savaş bittikten sonra da yazılan fermanlar amacına ulaşmamıştır. Mutasarrıfların korkusuyla bu vergileri ödeyen halk, mutasarrıf görevinden ayrılınca onu İstanbul’a şikayet ediyordu. Örneğin, 1710 yılında Çankırı’da eskiden mutasarrıf olan, Bulad Paşa oğlu İsmail Paşa’nın haksız yere vergiler aldığı şikayet edilince durumun incelenmesi amacıyla Çankırı kadısına bir ferman ve sadrazam mektubu yollanmıştı.⁴²

Vergi veren halka “velinimet efendimiz” denilmesini öneren Defterdar Sarı Mehmed Paşa, bu konuda Kanuni Sultan Süleyman’ın meclisinde geçen bir olayı örnek olarak vermiştir: Kanuni Sultan Süleyman meclisinde “Âlemin velinimeti kimdir?” diye sormuş ve karşılığında “Sizsiniz” yanıtını almıştır. Bunun üzerine Kanuni Sultan Süleyman “Velinimet reâyâdır. Onlar huzur ve istirahatı kendilerine haram ederek ziraat ve çiftçilikte edindikleri

⁴⁰ Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, Ankara, TTK Yayınları, VII. Dizi, Sayı 157, 1994, s. 87-88.

⁴¹ Özkaya, **a.g.e.**, s. 88.

⁴² Özkaya, **a.g.e.**, s. 88-89

nimetlerle bizleri doyurur” demiştir. Bu yüzden reâyânın korunması devletin en önemli işlerinden olup din bakımından da önemli ve gereklidir.⁴³

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, askerin reâyâyâ zulüm ve kötülük yapmaması için gerekli tedbirler alınmasını istemektedir. Çünkü askerler sefer sırasında içlerinden birini bölükbaşı sayıp haydutluk yaparlar. Köylerde ölü fiyatına ve bedava aldıkları yem ve yiyeceği yeterli görmeyip vergi verenlerin yani reâyânın çul ve çaputlarına tamah ederler, ambarlarından istediklerini alırlar. Bu askerler hem bir işe yaramazlar hem de geçtikleri yol üzerinde bulunan köylerdeki halkın dağılmasına ve perişan olmasına sebep olurlar. Kul hakkından hiç bir şekilde vazgeçilemeyeceğinden bu konuda gerekli tenbih ve tekid yapılmalı, düzen ve disiplin sağlanmalı, zulüm ve yolsuzlukların ortadan kaldırılması için çok çaba harcanmalıdır.⁴⁴

Defterdar Sarı Mehmed Paşa halkın toprağını terk etmesine karşıdır. Eğer reâyâ zulüm ve eziyet yüzünden toprağını terk etmiş ise geri yerine gönderilmelidir. Aksi halde memleket harap olur. Bu yüzden veziriazam adâletten ayrılmamalı, hakkı yerine getirmeli ve böylece hem reâyâ zâlimlere karşı korunmalı hem de buyruk sahiplerinin emirlerinden yüz çevirmesi önlenmelidir. Paşa bu konuyu da yine “adâlet dâiresi” anlayışı ile açıklamaktadır. “Sultanlık ancak devlet adamlarıyla, devlet adamları ancak mal ile, mal bayındırlıkla, bayındırlık da ancak adâlet ve iyi yönetimle olur.” Yani “devlet düzeni ricâl iledir ve askerin ayakta durması hazine parasıyladır ve hazine toplamak ülkenin bayındırlığı iledir ve iyi hal iledir, ülkenin bayındırlığı adâlet, iyilik ve zalimlere karşı koyma siyaseti iledir. Başka türlü olmaz.”⁴⁵

Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın bu konuda söylediklerini destekleyen bir çok olay yaşanmıştır. XVIII. yüzyılda Anadolu halkı iktisadi bunalım ve eşkıya zulümlerinin artması yüzünden yerini yurdunu terk etmek zorunda kalmıştı. Göç edenlerin çoğu da kadı, vali, cizyedâr ve diğer

⁴³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 38-39.

⁴⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 44-45.

⁴⁵ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **a.g.e.**, s.39-40.

vazifelilerin zulmünden kurtulmak amacındaydı. Göç edenler en çok İstanbul, Bursa, Edirne'ye gitmiştir. Aslında reâyânın göçü, XVI. ve XVII. yüzyıllarda başlamıştı ve İstanbul, Edirne ve Batı Anadolu'ya yönelikti. 1683 yılında başlayan Avusturya savaşları sırasında ve XVIII. yüzyılda iç düzen daha da bozulduğundan yerini yurdunu terk edenlerin sayısı fazlalaşmıştı. İç düzenin bozulmasına reâyâ'nın çoktan beri ödeye gelmekte olduğu "tekâlif-i şakka" denen ve devletin zaman zaman kaldırmağa çalıştığı verginin adetlerinin artması da eklenince göç edenlerin sayısı artmıştı. Reâyâ göç edince hem avarız, hem de diğer vergilerden kurtuluyordu. Genellikle aşiretlerinden kopup gelen kimseler Anadolu'daki vilâyet ayanlarının hizmetine girmekteydiler. Bazıları ise levend olarak başıboş dolaşmakta ve kendilerine kapılanacak kapı aramaktaydılar.⁴⁶

Reâyâ artan vergiler yüzünden köyünü terk etmek zorunda kalmıştı. Göç edenler hem terk ettikleri yerlerde hem de gittikleri yerlerde çeşitli sorunların yaşanmasına sebep olmuştur. Göç edenlerin ödemesi gereken vergilerin, yerinde kalan reâyâdan alınmak istenmesi memurlar ile halk arasında anlaşmazlıklara sebep oluyordu. Yer değiştirenler yüzünden hem devlet, hem geride kalan reâyâ, hem de bu vergileri toplamak zorunda olan memurlar zor durumda kalıyorlardı. Göçlerin çoğu İstanbul'a olduğu için, XVIII. yüzyıl başlarında bu şehrin nüfusu çok artmıştı. İstanbul'a gelenler şehirde çeşitli zabıta olaylarına, hastalıklara, yiyecek sıkıntısına sebep oluyorlardı. 1695 tarihinden itibaren İstanbul'da yiyecek sıkıntısı son derece artmış, Anadolu ve Rumeli'den zahire temini ile ilgili olarak alınan tedbirler fazlalaşmıştı.⁴⁷

⁴⁶ Özkaya, a.g.e., s.81-82

⁴⁷ Özkaya, a.g.e., s. 82.

B. Erkân-ı Erbaa

Kâtip Çelebi, Osmanlı toplum düzeninin temeli olan “erkân-ı erbaa” kavramını “dört hılt”⁴⁸ teorisiyle birleştirerek açıklamıştır. Ona göre toplumun dört temeli; ulemâ, asker, tüccar ve halk olup bunlar insan bedeninde bulunan dört hıltta benzemektedir. Ulemâ kan; asker balgam; tüccar safra; halk ise sevda makamındadır. İnsanın bedence varlığının, hasseleri ve melekeleri vasıtasıyla çekip çevrilmesi işi insan ruhuna bırakılmıştır. Aynı şekilde toplumun vücudu da dört temelden meydana gelmiş olup hasselere ve melekeler benzeyen devlet adamları vasıtasıyla tedbir ve idare dizgini insan ruhu makamında olan şanlı sultana bırakılmıştır.⁴⁹

İnsan vücudundaki dört hıltın azalıp çoğalarak birbirinden faydalanıp bedenin mizacının sıhhat bulması gibi toplumdaki dört sınıf da yaratılıştan uygar olduğundan birbirinden yararlanmış, böylece toplum düzeni ve devletin mizacı sıhhat bulmuştur. Devletin mizacının sıhhat bulması için dört hıltın denge halinde olması gerekir. Eğer sayı ve nitelik olarak biri azalıp bozulur ve ötekenden fazla olursa çıkarmak ve yatıştırmak için tedbir almak gerekir.⁵⁰

Kâtip Çelebi’ye göre, ulemâ, insan vücudundaki kan makamındadır. Kalb maddi olmayan hayvanlık ruhunun kaynağıdır. Hayvanlık ruhu küçük ve ince olduğundan akamaz, kan onu damarlardan alıp bedenin en uzak noktalarına götürüp bütün azaya ulaştırır ve beden onunla hayat bulup yararlanır. Kan makamında olan şariat ve hakikat bilginleri de Allah’tan doğrudan doğruya yada bir aracı ile aldıkları ve ruh yerinde olan ilm-i şerifi bedenin kolları ve bacakları yerinde olan bilgisizlere ve avama götürür. Bedenin ruhtan faydalandığı gibi onlar da bilginlerden

⁴⁸ Hılt; Eski hekimlerin insan vücudunda var saydığı dört unsurdan (safra, balgam, sevda ve kan) herhangi biridir. bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 16. baskı, Ankara, Aydın Kitapevi Yayınları, 1999, s.362.

⁴⁹ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 32.

⁵⁰ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s.32-33.

yararlanırlar. Ruh vücudun kuvvetine ve devamına sebep olduğu gibi ilim de toplumun zindeliğine ve devamına sebep olur.⁵¹

Kâtip Çelebi, askerin balgam makamında olduğunu düşünmektedir. Balgamın bedendeki gerekliliği, yararı, çok olmasının zararı ne ise askerin toplumdaki durumu da öyledir. İnsan duraklama yaşını geçince soğukluk ve yaşlık (bürudet ve rutubet) ve balgam ihtiyarlığın doğal bir sonucudur. Bu yaşta balgam üstündür ve hükmünü yürütür. Çıkarılıp yatırılırsa bile vücut bunu tekrar meydana getirir. Diğer hıltlar da ona dönmeye başlar. İhtiyarlıkta balgamın büsbütün yenilmesi ve bu halde tutulmaya çalışılması boştur. Bu durum aksakallı birinin sakalını boyayıp tekrar ağarmaması için uğraşmasına benzer. Belki de bu noktada balgamın zararsız üstünlüğüne razı olmak gereklidir.⁵²

Kâtip Çelebi, balgama benzettiği askerin sayısının artması ile ilgili görüşlerini, asker sayısında yıldan yıla görülen değişimleri de vererek, şu şekilde açıklamıştır: "Merhûm Sultan Süleyman çağında 970 (1562/63) bütün aylıkçılar 40.479 nefer ve bir yıllık aylıkları 1.782 yük akça oldu. 1004 (1595/96) tarihinde aylıkçılar 81.870 nefer ve bir yıllık ulufeleri 2512 yük akça oldu. 1018 (1609/1610) tarihinde 91.200 akça oldu. 1018 (1609) tarihinde 91.202 nefer ve bir yıllık aylıkları 3.008 yük akçaya vardı. Sonra Sultan Osman ve Sultan Mustafa çağlarında yüz bin kadar olup Sultan Murad Han'ın son zamanlarında Mehmed Paşa ve Bayram Paşa ve Kara Mustafa Paşaların çalışmalarıyla yine yarısına dek indirilip 1050 (1640/41) sıralarında aylıkçı askerler 59.257 nefer olup aylıkları 2.631 bin bir yüke inmişken çok geçmeyip yine eski kararını buldu. Belki daha ziyade oldu."⁵³

Asker sayısının yıllara göre değişimini veren Kâtip Çelebi'ye göre, asker sayısını Sultan Süleyman dönemi gibi kararda tutmak mümkün olmayıp boşuna bir uğraştır. Sipahi zümresi 20.000'den, yeniçeri 30.000'den aşağı indirilmemeli ve diğer sınıfların da ona göre zararsız bir şekilde çoğalıp artmasına razı olunmalıdır. Nefer çokluğunda korkulduğu

⁵¹ Kâtip Çelebi, a.g.e., s.32-33.

⁵² Kâtip Çelebi, a.g.e., s.32-33.

⁵³ Kâtip Çelebi, a.g.e., s.32-33.

kadar sakınca olmayıp yapılması gereken iş, maaşları eski kanuna uyarak ve güzel tedbirlerle azaltmak ve kayırmaktır.⁵⁴

Reâyâ sevda makamındadır. Yemek sindirildikten bir süre sonra mideye gıda gelmezse dalak, mide boş kalmasın ve sorun çıkmasın diye sevda döker. Mide makamında olan hazine-i amire'ye para gelmeyip boş kaldığında reâyâ da para yani vergi verip hazinenin dolu olmasını sağlar. Reâyânın hazinenin ihtiyacı olan vergiyi verebilmesi için işlerini rahat yapabilmesi ve kazancının azalmaması gerekir. Bu yüzden sultanlar geçmişte reâyâyâ adâletle davranıp zâlimlerden korumuş, köylerin harap olup reâyânın zarar görmesine izin vermemişlerdir. Kâtip Çelebi, buna örnek olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın bir uygulamasını anlatmaktadır: "Merhûm Kanuni Sultan Süleyman, İstanbul'un bayındır olmasını istemesine rağmen Osmanlı ülkesindeki köy ve kasabalardan reâyâ kaldırıp buraya getirmeyi istemedi. Ayrıca reâyâyı ekip biçmekten yani ziraatten alıkoyup şehirde oturmasını revâ görmedi. Bu yüzden Belgrat Kalesi'ni alınca oradaki gayrimüslimleri Yedikule semtlerine yerleştirdi. Sonra duraklama devresi geçip Celâlilerin çıkmasıyla reâyâ zayıflayıp davarlarını ve köylerini bırakarak şehre kaçtılar. Bugün İstanbul çevresi bile doldu."⁵⁵

Kâtip Çelebi'ye göre, mide hazine, tat alma duygusu sarraf ve tartıcı, cazibe tahsildarlar, tutucu hazinedarlar, sindirim organı defterdarlar, katipler ve öteki zabıtlere eşittir. Mideye giren gıda bu melekelerin tedbir ve idaresiyle bunların çözülüp dağılmayan bir tanığıdır. Hazineye gelen paralar da bahsedilenlerin idaresiyle yerine dağılıp bölünmekte ve toplumun bütün sınıfları hazineden doğrudan doğruya yada dolaylı olarak yararlanmaktadır. Sevda ezilirse mide boş kalır. Vücuttaki melekeler bir olmaz, biri zayıf düşerse veya gevşeklik gelirse bedenin mizacı bozulur. Reâyâ ezilir ise hazine boş kalır. Toplumu oluşturan gruplar hıyanet ve fesat üzere olursa devletin mizacı bozulur. Bu iş değişmez, böyledir.⁵⁶

⁵⁴ Kâtip Çelebi, a.g.e., s.33-34.

⁵⁵ Kâtip Çelebi, a.g.e., s.32-33.

⁵⁶ Kâtip Çelebi, a.g.e., s.34-35.

Bu kuvvetler duraklama devresinin sonlarına kadar güçlüdür. Sonra gittikçe gevşeme gelir, sindirimde kusur olur, ihtiyarlık alâmetleri görülmeye başlar. İnsanda saç ve sakalın ağarmaya başlaması gibi toplumda da süs hevesi başlar, orta halli halk giyimde, kuşamda hükümdara benzemeye çalışır. Bu da toplumun ve ferdin masrafını giderek artırır. Kâtip Çelebi bu durumu yıllara göre gelir gider miktarını vererek açıklamıştır. Buna göre 972 (1564/65)'de hazinenin geliri 1.830 yük gideri 1.896 yük, 1000 (1591/92)'de gelir 2.934 yük, gider 3.604 yük iken 1005 (1596/97)'den sonra fark daha da artarak 1006 (1597/98)'de gelir 3.000 yük gider 9.000 yüke ulaşmış, bu dönemde devlet biriktirdiği hazineleri kullanılmak zorunda kalmıştır. Bütün masraflar Sultan Murad Han zamanına kadar 6.000 yükten fazla idi. 1643/44 sıralarında gider 5.500 yüke indirildi. Padişahın tahta çıkmasından sonra gelir 3.618 yük, gider 5.500 yük oldu. 1060 (1650)'de yeni çıkarılan vergilerle gelir 5.329 yük, gider 6872 yük oldu. Günümüzde gider gelirden 1.600 yük akçe fazladır. Sürekli artan giderleri azaltmak ve geliri çoğaltmak suretiyle denge sağlamak zordur. Geçmişe bakıldığında imkânsız olmakla birlikte devletin sorunlarını çözebilmek için nefes aldırarak bir duruma getirilebilir.⁵⁷

Kâtip Çelebi'nin bu şekilde açıkladığı “erkân-ı erbaa” kavramından Defterdar Sarı Mehmed Paşa reâyâ ile ilgili görüşlerini açıklarken kısaca bahsetmiştir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa korunmasına büyük önem verdiği reâyânın asker zümresine katılmasına karşıdır. Atadan, dededen asker olmayanın sipahi yapılmasının düzeni bozacağını ifade eder. Çünkü reâyâ asker olursa vergi vermez, vergi veren halk azaldığından hazine geliri azalır, devletin düzeni bozulur. Hazinenin çokluğu reâyânın yani vergi verenlerin çokluğuna bağlıdır. Saltanat Tanrı'nın emaneti olan reâyâ ve reâyâdan toplanan hazineyle olur. Vergi veren halkın çoğaltılması için onları korumak gerekir ve bu bir ibadettir. Ama reâyâyâ yüz vermek, onları yüze çıkarmak doğru değildir.⁵⁸

⁵⁷ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s.34-35.

⁵⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 39-40.

Reâyânın giyim, kuşam, at ve silahta askerlere özenip onlar gibi olmaya çalışması doğru olmayıp önlenmesi gerekmektedir. Ama reâyânın malı ve hayvanları çok olursa başkalarının saldırısından korunmalıdır. Reâyâ eğitim yoluyla ulema arasına veya büyük bir hizmet karşılığında sipahi arasına dahil olabilir. Bu engellenemez. Ancak bu durumda sadece o kişi reâyâ statüsünden yani vergi veren statüsünden çıkar. Yakınları ise yine reâyâdır.⁵⁹

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa toplumu oluşturan sınıfların korunmasından yanadır. Çünkü toplumun düzeni ancak bu şekilde korunabilir. Ayrıca toplumu oluşturan sınıflar arasındaki değişim ve dengesizlikler devlete de zarar verir.

III. KÂTİP ÇELEBİ VE DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA’NIN OSMANLI YÖNETİM ANLAYIŞI ve TOPLUM DÜZENİNDE GÖRÜLEN SORUNLARIN ÇÖZÜMÜ İÇİN ÖNERİLERİ

Kâtip Çelebi devlet düzeni ve toplum yapısında görülen bozuklukların giderilmesi amacına yönelik önerilerini kitabında ayrı bir bölüm içinde açıklamıştır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise bu konudaki fikirlerini, diğer konular hakkındaki görüşlerini açıklarken anlatmıştır.

Kâtip Çelebi’ye göre devlet düzeninde yaşanan sorunları çözmek için alınacak tedbirlerin kimi mümkün iken kimi mümkün değildir. Kâtip Çelebi’nin önerdiği ilk tedbir halka boyun eğdirecek birinin bulunmasıdır.⁶⁰

Kâtip Çelebi’nin bu görüşünü Köprülü Mehmed Paşa örneği doğrulamaktadır. Köprülü Mehmed Paşa’nın bildiğinden şaşmayan tutumu ve yerini alan kendi aile fertlerinin benzer yaklaşımı sayesinde devlet sıhhat bulmuş, şiddetli bir bunalım savuşturulmuş ve kaybedilmiş itibarın bir miktarı geri alınmıştır.⁶¹

⁵⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 39-40.

⁶⁰ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 35.

⁶¹ Norman İtzkowitz, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, çev. İsmet Özel, İstanbul, Çıdam Yayınları no: 10 Tercüme Eserler no.2, 1989, s.144.

Diğer bir çözüm ise devletin ileri gelenlerinin gerçek padişahın Allah olduğunu, hazine, asker ve reâyânın ona ait olduğunu bilerek mecazi padişah önünde doğruluk, hak ve adâlet üzere hareket etmek şartıyla bir araya gelmeleri, buna karşı olanları sindirmeleri ve işleri düzeltmek için gerekli ve uygun tedbirleri bulmalarıdır. Askerin ileri gelenleri de hak üzere birleşip devleti kayırmalı, nefer kuvvetiyle hıyanet ve fesad erbabını ortadan kaldırmalıdır. Yani daha önce defalarca yaptıkları işi tekrar etmelidirler. Devlet vekilleri de hak üzere birleşip masrafı azaltmaya çalışmalı, askeri kullanarak ordunun ezici kuvvetiyle işleri görmelidir. Bu ihtimaller bu gün için imkânsızdır. Çünkü devleti kayıran ve hakka uyan kişiler az olup halkın çoğu bunlara karşıdır. Devletin sorunlarının çözülmesi için bir kılıç sahibi gereklidir.⁶²

Hazineyi artırmak için reâyânın vergi verecek hâli olmadığından, padişah bir yıllık geliri tedarik etmeli, hazinenin borcunu bitirmeli, gelecek yılların parasından yavaş yavaş ödemek suretiyle güvenilir bir kuluna vermelidir. Hazinesinde bir yıllık gelir olması büyük bir güç sağlar, her işe sermaye olur. Askerin çokluğu sorunu ise, kısmakla ve güzel tedbirlerle ortadan kalkar. Gelir artırıcı ve hazine için yararlı vergileri askerin çokluğu tüketmektedir.⁶³

Giderin yok edilmesi için yapılması gerekenler ise dairelerde yersiz harcamaların azaltılması, hazinenin direği olan birkaç bölümde işin ehli dindar ve dürüst adamların çalıştırılması, zulmün kaldırılmasıdır. Böylece giderler 1-2 yılda azalır. Reâyânın güçsüzlüğünü ise kimi vergilerin hafifletilmesi, mansıpların para ile dağıtılmayıp işin ehil ve ahlâklı kimselere verilmesi ortadan kaldırır. Ayrıca zulmün de önlenmesiyle 1-2 yılda reâyâ kuvvetlenir ve Osmanlı ülkesi refaha kavuşur.⁶⁴

Kâtip Çelebi'ye göre bu büyük devlette görülen mizaç bozukluğu yeni değildir. Saltanat kavgası, Timur karışıklığı ve Celali İsyanları devletin mizacında defalarca soruna yol açmıştır. Ancak, Allah'ın yardımıyla güzel

⁶² Kâtip Çelebi, a.g.e.,s. 35.

⁶³ Kâtip Çelebi, a.g.e.,s. 35.

⁶⁴ Kâtip Çelebi, a.g.e.,s. 35.

tedbirler alınmış ve sorun ortadan kalkmıştır. Yine yapılması gereken “şimdiki belâlar hepsinden büyüktür” deyip korkmak yerine tedbir almaya çalışmaktır. Padişahın vekilleri din ve devlete hizmet için şeriatı kendilerine ölçü edinirlerse Tanrı’nın yardımıyla düşmanlara üstün olurlar. Devlet adamları şeriat ve akla uygun tedbirlerle zulmü ortadan kaldırmalı, devleti kanuna uygun olarak yönetmelidirler.⁶⁵

Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise bozuklukların giderilmesinde yapılması gerekenlerden diğer konuları anlatırken bahsetmiştir. Örneğin, emanetlerin ehline verilmesi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın önerilerinden biridir.⁶⁶

⁶⁵ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 35-36.

⁶⁶ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **a.g.e.**, s. 5.

SONUÇ

Islahatnâmeler devlet adamlarına öğüt vermek, yol göstermek, devlet düzeninde görülen bozuklukları tespit etmek ve bozuklukların düzeltilmesine yardımcı olmak amacıyla yazılmış eserlerdir. Köklü bir geleneğe sahip olan ıslahatnâmelerin yazımında Osmanlı döneminde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nde ıslahatnâme yazımında, devlet düzeni ve toplum yapısında görülen bozuklukların artmasına bağlı olarak XVI. yüzyıldan itibaren bir artış görülmektedir. Devlet düzeninde görülen bozuklukları ilk fark eden devlet adamları, bozuklukların tespiti ve çözümü için ıslahatnâmeler kaleme almışlardır.

Islahatnâmelerde hükümdarın gerekliliği ve sahip olması gereken özellikler, sadrazam başta olmak üzere bazı devlet adamlarının kişilikleri, uymaları gereken kurallar, toplumu oluşturan unsurlar ve bu unsurlar arasındaki ilişkiler, adâletin önemi, hazine için alınması gereken tedbirler gibi konular üzerinde durulmuştur. Islahatnâme yazarları sistemi değil, sistemi yönetenleri eleştirmişlerdir. Onlara göre, devlet adamlarının ahlâkî ve idari problemleri, kurallara aykırı davranışları, bulundukları görev için yetersiz olmaları devlette önemli sorunların ve bozukluklara yol açmıştır. Yazarlar sistemi değil, sistemi yönetenleri eleştirdikleri için yeni bir yönetim sistemi aramamışlar, mevcut sistemin daha iyi hale getirilmesi için yapılması gerekenler üzerinde durmuşlardır.

Osmanlı siyasi düşünce geleneği, bu geleneği oluşumu, gelişimi, Osmanlı siyasi düşüncesinin kaynakları, yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkında önemli bilgiler içermelerine rağmen ıslahatnâmelerdeki bilgiler, araştırılmadan, dönemlerine ait diğer kaynaklar ile birlikte değerlendirmeden doğru ve güvenilir olarak kabul edilmemelidir. Islahatnâmelerde yer alan kavramlara günümüzün bakış açısıyla yaklaşılması da doğru bilgiler elde edilmesine engel olacaktır. Islahatnâmeler incelenirken yazarlarının meslekleri, gelecekleri ile ilgili endişe ve beklentileri de göz önüne alınmalıdır.

Bütün bu hususlar dikkate alınarak ıslahatnâmeler üzerinde yapılacak araştırma ve karşılaştırılmalar Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeni ve bunları oluşturan zihniyet yapısının anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir.

Bu tez çalışmasında değinilen bu hususlara uygun olarak Kâtip Çelebi'nin "Düsturü'l-Amel li-İslâhi'l-Halel" ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın "Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ" adlı eserleri incelenerek ve aralarında bir karşılaştırma yapılarak Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeni ve bunların arkasındaki zihniyetin anlaşılması amaçlanmıştır.

Tarihin yanı sıra başka bilim dallarına da ilgi duyan, orduyla seferlere katılan Kâtip Çelebi ve devletin zor zamanlarında defterdarlık gibi önemli bir göreve defalarca getirilen Defterdar Sarı Mehmed Paşa da diğer Osmanlı devlet adamları gibi Osmanlı devletinin yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkında görüşlerini anlattıkları kitaplarını kaleme almışlardır. Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın görüşleri diğer yazarların görüşleriyle benzerlikler taşımaktadır. Her iki yazarın görüşleri "adâlet", adâlet dâiresi, "erkân-ı erbaa" kavramları ve "emaneti ehline vermek", "reâyâyâ iyi davranmak" ilkelerini temel almaktadır. Ancak, konuları ele alış tarzları farklıdır.

Kâtip Çelebi, "adâlet dâiresi" kavramına kitabının raiyyet ile ilgili bölümünde yer vermiştir. Kâtip Çelebi'nin "adâlet dâiresi" tasnifi "memleket ancak erkeklerle vardır, erkekler ancak kılıçla vardır, kılıç ancak para ile vardır, para ancak halk ile vardır ve halk ancak adâletle vardır" şeklindedir. Kâtip Çelebi, kitabında "adâlet dâiresi" ile ilgili olarak sadece bu açıklamayı yapmış, fazla söze gerek olmadığını belirtmiştir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise "adâlet dâiresi" kavramına sadrazamın ahlâk ve davranışlarını anlattığı bölümde "memleket yetişmiş adamsız, yetişmiş adam da malsız olmaz" ve reâyânın hâlleri ve zulmün zararlarını anlattığı bölümde "sultanlık ancak devlet adamları (ricâl) ile, devlet adamları ancak mal ile, mal bayındırlık ile, bayındırlık da ancak adâlet ve iyi yönetme ile olur" yani "devlet düzeni rical iledir ve askerin ayakta durması hazine parasıyladır ve hazine toplamak ülkenin bayındırlığı iledir ve iyi hâl iledir ve ülkenin bayındırlığı da

adâlet, iyilik ve zalimlere karşı koyma siyasetiyledir. Başka türlü olmaz” şeklinde yer vermiştir.

Erkân-ı erbaa kavramını “dört hılt” anlayışıyla birleştirerek anlatan Kâtip Çelebi’ye göre dört temelden ulemâ kan; asker balgam; reâyâ sevda ve tüccar safra makamındadır. İnsan vücudunda bu dört hıltın dengede olması gibi toplum hayatında da ulemâ, asker, reâyâ ve tüccar dengede olmalıdır. Birinin artması veya azalması diğerlerini de etkiler. Bu da topluma zarar verir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa “erkân-ı erbaa” kavramına reâyânın hâlleri ve zulmün zararını anlattığı bölümde yer vermiştir. Ancak bu kavramı Kâtip Çelebi’nin yaptığı gibi ayrıntılı bir şekilde açıklamamıştır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın “erkân-ı erbaa” anlayışı, “reâyânın asker zümresine girmemesi gerektiği, aksi takdirde toplumdaki dengenin bozulacağı, vergi veren halk azalacağı için hazinenin zarar göreceği” şeklindedir.

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa emanetlerin ehline verilmesi gerektiği konusunda hemfikirdir. Kâtip Çelebi, Osmanlı ülkesinin harap olmasının sebebini emanetin ehline değil, ehliyetsiz ve gaddar kişilere verilmesi olarak görmektedir. Buna göre mansıplar para ile satılmakta, satın alan kişi verdiği parayı çıkarmak amacıyla reâyâyâ kötü davranmakta, mansıbını başkasına satmaktadır. Bu da reâyânın ezilmesine ve ülkenin harap olmasına yol açmaktadır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise emanetin ehline verilmesi gerektiğini sadrazam, defterdar, yeniçerilerin görevlendirilmesi ve tımarların tevcihi hakkındaki fikirlerini açıklarken belirtmiştir. Padişah devlet işlerinin yürütmek için “emaneti ehline veriniz” sözüne uygun bir sadrazam görevlendirmeli, özellikle defterdar başta olmak üzere devlet görevlileri “her işin adamı vardır” sözüne uygun kişiler olmalıdır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa emaneti ehline vermek hakkındaki görüşlerini devlet adamları hakkındaki görüşleri ile açıklarken Kâtip Çelebi bu konuya kısaca değinmiştir.

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın reâyâ hakkındaki görüşleri birbirine benzemektedir. Kâtip Çelebi reâyâyâ iyi davranılması gerektiğini, aksi takdirde reâyânın vergi veremez duruma geleceğini ve

bunun hazine ve memleket için zararlı olacağını düşünmektedir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa da reâyâyâya ayırdığı bölümde reâyânın korunmasının din ve devlet için önemli olduğunu, zulme uğrayan reâyânın vergi veremez hale geleceğini ve bundan hazinenin zarar göreceğini belirtmiştir. Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa reâyânın korunmasını, vergi veren halkın azalmaması amacıyla istemektedir. Aynı şekilde iki yazar da reâyânın asker zümresine katılmasını vergi gelirinin azalmasına sebep olacağından istememektedir.

Kâtip Çelebi asker sayısının arttığını belirtmekte ancak devleti duraklama yaşını geçen insana benzeterek balgamin yani askerin çok olmasının doğal olduğunu, belki de bu durumdan çok çekinmenin gerekmediğini belirtmektedir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise asker sayısının artmasından rahatsızdır ve bu durumun düzeltilmesini istemektedir. Çünkü asker sayısının artması devletin onlara maaş vermede zorluk çekmesi ve vergi veren halkın azalması demektir. Her iki yazar da bu konu da eski kanûna riâyet edilmesini istemektedir.

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa hazineye çok önem vermiş, hazine işlerini devletin en önemli işlerinden saymış ve bu konuda özen gösterilmesini istemişlerdir.

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa rüşvetin devlet için en büyük ve tedavisi en zor hastalık olduğunu düşünmekte, reâyâyâ ve dolayısıyla devlete zarar veren rüşvetin ortadan kaldırılmasını istemektedir.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Kâtip Çelebi'den farklı olarak sadrazam, defterdar, yeniçeri gibi devlet görevlileri, Bektaşî Ocağı, düşmanın hâllerini bilme, tımar sistemi ve insanların sahip oldukları iyi ve kötü huylar hakkındaki fikirlerini de açıklamıştır.

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın kitaplarını yazma sebebi farklıdır. Kâtip Çelebi 1652-53 yılında zamanın padişahının isteği üzerine hazine ile ilgili sorunları ve çözümlerini konuşmak amacıyla yapılan bir toplantıya katılmış, hizmet ettiği, sayesinde rahat yaşadığı devlete hem yardım etmek hem de nimetlerine şükretmek amacıyla bir kitap yazmaya karar vermiştir. Ancak devlet adamlarının kitabında yararlanacağını

düşünmemektedir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise uzun yıllar yürüttüğü defterdarlık görevinden azledildikten sonra tecrübelerini, devlet düzeni hakkındaki bilgilerini anlatmak amacıyla bir kitap yazmıştır. Defterdar Sarı Mehmet Paşa da devlet adamlarının bu kitaptan yararlanacağını düşünmemektedir.

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa devlete hizmet etmiş iki yazardır. Bu açıdan fikirleri büyük önem taşıyan iki yazarın görüşleri benzer ama bunları ele alış tarzları farklıdır. İkisi de aldıkları eğitim ve uzun yıllar yürüttükleri görevleri doğrultusunda görüşlerini açıklamıştır.

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa “kanûn-ı kadîme riâyet” edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Kâtip Çelebi, kitabını XVII. yüzyılda yani “kanun-ı kadîme riâyet” anlayışının hakim olduğu bir dönemde yazdığı için “kanun-ı kadîme riâyet edilmesini” istemesi normal kabul edilebilecek bir durumdur. Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise kitabını “kanun-ı kadîme riâyet” anlayışının yerini “Nizâm-ı Cedid” anlayışına bırakacağı XVIII. yüzyılın yazmıştır. Ancak eseri XVIII. yüzyıla ait olmasına rağmen onun da “kanun-ı kadîme riâyet edilmesini” istemesi kitabını bu yüzyılın başlarında yazmasından kaynaklanmaktadır.

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa yeni gelişmeleri özellikle de harici dünyada yaşanan gelişmeleri dikkate almamışlardır. Kâtip Çelebi’nin, batı kaynaklarına ilgi gösteren bir yazar olarak harici gelişmelere yer vermemesi dönemin zihniyetini yansıtmaktadır.

İki kitap şekil yönünden karşılaştırıldığında ise şu sonuca ulaşmak mümkündür. Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın kitabı Kâtip Çelebi’nin kitabına göre daha kapsamlıdır. Ayrıca Defterdar Sarı Mehmed Paşa kitabında Kâtip Çelebi’den farklı olarak şiire, özlü sözlere ve hadislere yer vermiştir.

KAYNAKÇA

ACUN, Fatma; “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, **Türkler**, IX. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.899-908.

AFYONCU, Erhan; **Tanzimat Öncesi Osmanlı Araştırma Rehberi**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007.

AK, Mahmut; “Kâtip Çelebi”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yayın Yönetmeni Ekrem Çakıroğlu, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999 , s.21-22.

AKYILMAZ, Gül; “Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, **Osmanlı**, IV. Cilt, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 40-56.

BAŞ, Eyüb; “Kâtip Çelebi”, **Türkler**, XI.Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002. s.80-89

BAYRAK, M. Orhan; **Osmanlı Tarih Yazarları**, İstanbul, Milenyum Yayınevi, 2. Baskı, 2002.

CAN, Ali; **Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1992.

ÇOLAK, Orhan; “İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, cilt 1, sayı 8, 2003, s.339-378.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa; **Zübde-i Vekaiyat Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)**, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa; **Nesayihül Vüzera Ve'l Ümera**, Esad Efendi Kütüphanesi, no. 1830.

DEVELLİOĞLU, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitapevi Yayınları, 16. baskı, 1999.

FLEISCHER, Cornell H., **Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı**, çev. Ayla Ortaç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

GENÇ, Mehmet; **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1. Basım, 2000.

GOFFMAN, Daniel; **Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1600**, çev. Ülkün Tansel, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.

GÖKYAY, Orhan Şaik, **Kâtip Çelebi Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982.

GÖKYAY, Orhan Şaik; **Kâtip Çelebi**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986.

GÖKYAY, Orhan Şaik; "Kâtip Çelebi", **DİA**, XXV. Cilt, s.36-40.

İNALCIK, Halil; **Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adâlet**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000.

İNALCIK, Halil; **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, I. Cilt, çev. Halil Berktaş, İstanbul, Eren Yayınları, 2000.

İNALCIK, Halil; **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ, 1300-1600**, çev. Ruşen Sezer, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, 2006.

İPŞİRLİ, Mehmet "Osmanlı Ulemâsı", **Osmanlı**, VII. Cilt, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 73-74.

İPŞİRLİ, Mehmet ; "Kalemiye", **DİA**, XXII. Cilt, s. 248.

İTZKOWITZ, Norman; **Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek**, çev. İsmet Özel, İstanbul, Çıdam Yayınları no: 10 Tercüme Eserler no.2, 1989.

KAFADAR, Cemal; “Osmanlı Siyasi Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, İstanbul, 2001, s.23-28.

Kâtip Çelebi; **Düsturu’l-Amel li-İslahil-Halel**, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no.4075.

KAZICI, Ziya; **Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı**, İstanbul, Bilge Yayınları, 2003.

Kınalızâde Ali Efendi; **Devlet ve Aile Ahlâkı**, Baskıya Hazırlayan Ahmet Kahraman, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.

KURT, Yılmaz; **Koçibey Risalesi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 1998.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S; “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, II. Cilt, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İslâm Tarih Sanat Kültür Araştırma Merkezi, 1998, s.535-536.

LEVEND, Agah Sırrı; “Siyasetnâmeler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Ankara, 1963, s. 167-194.

MARDİN, Şerif; “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci” **Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler I**, der. Mümtaz’er Türküne vd., İstanbul, İletişim Yayınları, 1990, s.77-117.

OKUMUŞ, Ejder; “Osmanlılarda Siyasal Bir Kurum Olarak Adâlet Dâiresi”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Mart 2005, s.45-51.

ÖZ, Mehmet; **Kanûn-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları**, İstanbul, Dergah Yayınları, Tarih Dizisi:16, 2.basılış, 2005.

ÖZBİLGİN, Erol, **Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniye**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2003.

ÖZCAN, Abdülkadir; “Defterdar Sarı Mehmed Paşa”, **DİA**, IX.Cilt, s. 98-100.

ÖZCAN, Abdülkadir; “Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın Mali Bazı Görüş ve Faaliyetleri”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 10-11**, Ayır Basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983, s. 239-248.

ÖZKAYA, Yücel; **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, Ankara, TTK Yayınları, VII. Dizi, Sayı 157, 1994.

SAHİLLİOĞLU, Halil; “Askerî”, **DİA**, III. Cilt, s.488-489.

SAVAŞ, Ali İbrahim; “Layiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”, **Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 9, Bahar 1999, s.87-112.

SAYDAM, Abdullah; **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, Trabzon, Derya Kitabevi, 1999.

TABAKOĞLU, Ahmet; “Osmanlı İktimai Yapısının Ana Hatları”, **Osmanlı**, IV. Cilt , Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999. s.17-31.

UĞUR, Ahmet; **Osmanlı Siyasetnâmeleri**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları no: 35, 1992.

UĞURAL, Hüseyin Ragıp; **Defterdar Sarı Mehmed Paşa Devlet Adamlarına Öğütler**, Ankara, Kültür Bakanlığı, Başvuru Kitapları/2, 1992.

ÜLKEN, Hilmi Ziya; “Katip Çelebi ve Fikir Hayatımız”, **Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Ankara, TTK, 1991, s.177-193.

ÜNAL, Mehmet Ali; **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta, Fakülte Kitabevi, 2002.

WRIGHT, Walter Livingston, **Ottoman Statecraft The Book of Counsel for Vezirs and Governors (Nasaih ül-vüzera vel'ümera) Sarı Mehmed Pasha, the Defterdar**, Princeton University, 1935.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; "Osmanlı Toplumunu", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, II.Cilt, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1998, s.441-510.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış" **Osmanlı**, X. Cilt, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.183-215.

YILMAZ, Coşkun; "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", **Osmanlı**, IV. Cilt, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, 1999, s.69-81.

YILMAZ, Coşkun; "Siyasetnâmelere Göre Siyasetin Yozlaşması ve Temiz Siyaset İlkeleri", **Yeni Türkiye**, sayı 14, Ankara, 1997, s.1366-1384.

YILMAZ, Coşkun; "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, cilt 1, sayı 2, 2003, s. 299-338.

YILMAZ, Coşkun; "Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Kavramlar", **Türkler XIV**. Cilt, Ed. Hasan Celal Güzel, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.43-85.

YILMAZ, Coşkun; "Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi (XVI-XVIII. Asırlar)", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, sayı 4-5, 2000, s.43-85.

YÜCEL, Yaşar; **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar I Kitab-ı Müstetab**, Ankara, TTK Yayınları, 1998.

TÜRKÇE ÖZET

[ÖZCAN, Almıla Gökçe]. [Kâtip Çelebi'nin "Düsturü'l-Amel li-İslâhi'l-Halel" ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın "Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ" Adlı Eserlerine Göre Osmanlı Yönetim Anlayışı ve Toplum Düzeni],[Yüksek Lisans Tezi], Ankara, [2008].

Osmanlı Devleti'nin "Klâsik Dönem" veya "Altın Çağ" olarak adlandırılan döneminin sona ermesi, devlet kurumlarında ve toplumsal yapıda sorunların başlaması, Osmanlı devlet adamlarını bu konuyla ilgilenmeye yöneltmiştir. Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemi yaşayan bu devlet adamları devletin tekrar eski gücüne kavuşması amacına yönelik düşüncelerini içeren raporlar hazırlamışlardır.

Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa da devlet görevinde bulunmuş kişiler olarak devlet düzeninde oluşan sorunların çözülmesine yardımcı olmak ve tecrübelerini aktarmak amacıyla kitaplarını kaleme almışlardır.

Siyasetnâme veya ıslahatnâme adı verilen bu kitaplarda devletin eski gücüne kavuşması için "kanûn-ı kadîm"e uyulması istenmektedir. Islahatnâme yazarlarının dönülmesini istedikleri yönetim anlayışı ve toplum düzenini "adâlet dâiresi" ve "erkân-ı erbaa" kavramları ile "emanetin ehline verilmesi" ve "reâyâyâ iyi davranılması" ilkeleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler

1. Osmanlı Yönetim Anlayışı ve Toplum Düzeni
2. Islahatnâme
3. Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa
4. Adâlet Dâiresi
5. Erkân-ı Erbaa

ABSTRACT

[ÖZCAN, Almıla Gökçe]. [Ottoman Governance Understanding and Social Order According to the book of Kâtip (Clerk) Çelebi “Düsturü'l-Amel li-İslâhi'l-Halel” and Defterdar Sarı Mehmed Pasha’s “Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ”],[Postgraduate Thesis], Ankara, [2008].

As a result of the fact that the period of the Ottoman Empire which was named as “Classical Period” or “Golden Era” terminated, and problems emerged in the state institutions and social structure, Ottoman statesman were channelled to deal with this issue. Having lived in the strong period of the Ottoman Empire, these statesmen prepared reports including their opinions related to the recovery of the state.

Kâtip Çelebi and Defterdar Sarı Mehmed Pasha wrote their abovementioned books in order to help solving the problems emerged in the state order and to transfer their experience as people who had served in the state.

In these books which are named as Siyasetnâme or Islahatnâme, in order for the state to recover, it is required that Kanûn-ı Kadîm (Code of the Ottoman State) is implemented. The governing understanding and the social order to which the Islahatname writers wanted turn back is composed of “adâlet dairesi” (circle of justice) and “erkân-ı erbaa” (society theory consisting of four pillar, namely ulema, soldier, merchant and reaya) concepts, and “giving the custody to the competent person” and “behaving well to the reâyâ” principles.

Key Words

1. Ottoman Governance Understanding
2. Islahatnâme
3. Kâtip Çelebi and Defterdar Sarı Mehmed Pasha
4. Adâlet Dairesi (circle of justice)
5. “Erkân-ı Erbaa” (society theory consisting of four pillars, namely ulema, soldier, merchant and reâyâ)